

Закир Мәммәдов

НИЗАМИ
КӘНЧӘВИНИН
фәлсәфи
дүшүнчәләри

3110643095
181500403 18410

103(2A)

АЗЭРБАЙЧАН ЕЛМЛЭР АКАДЕМИЈАСЫ
БЭНМЭНЈАР адына ФЭЛСЭФЭ ВЭ ЫГУГУГ ИНСТИТУТУ
«ЕЛМ» РЕДАКСИЈА-НЭШРИЈАТ ВЭ ПОЛИГРАФИЈА МЭРКЭЗИ

M 52

ЗАҚИР МЭММЭДОВ

509911

НИЗАМИНИН
ФЭЛСЭФИ
ДУШҮНЧЭЛЭРИ

Китоби
БЭНМЭНЈАР

М. Ф. Ахундов адына
Азербайчан Республика
КИТАБХАНАСЫ

Баыы—Елм—2000

Редактору
 фэлсәфә елмләри доктору, профессор
А. М. ШУКУРОВ

Мәммәдов З. Ч. Низаминин фэлсәфи дүшүнчәләри.
 —Бақы: Елм, 2000.—84 с.

ISBN 5-8066—1197-3

Китабда Низами Кәнчәвинин варлыга вә идрака дәир фикирләри о дөврдә мусәлман Шәргинин пешәкар философларынын тәлимләри илә мугәйсәли шәкилдә, систем һалында нәзәрдән кечирилир, дүнја мэдәнијјәтинин зәнкинләшдирилмәсиндә бөјүк ролу гејд едилир. Бурада кәстәрилир ки, Низаминин дүнјәкөрүшү дүнјәви елмләри еһтива едән Шәрг перипатетизми илә исламын синтезиндән, һабелә мутәфәккирин өзүнәмәхсус доктриналарындан тәшәккүл тапмыш һуманист мәзmun дашыјыр. Мүәллифин сонраки мөгаләләриндә вә «Азәрбајчан фәлсәфәси тарихи» монографиясында нәшри кечикмиш бу тәдгигатын әлјазмасындан истифада едилмишдир.

Әсәр мүәллимләр, тәләбәләр, үмумијјәтлә, Азәрбајчан әдәбијјәти, фәлсәфәси вә ичтиман-сијаси фикир тарихи илә марагланалар үчүн нәзәрдә тутулур.

0301030000
 М 655 (07)—2000 Сифаршлә

Низами Кәнчәви дүнја мэдәнијјәти хәзинәсинә мислиз тәһфәләр бәхш етмиш даһи шәхсијјәтләрдәндир. Оун јаратдыгы гижмәтли әсәрләр заман-заман кеңиш јайылараг үмумбәшәри нүфуз газанмыш, инсанларын мәнәви сәрвәти олмушдур. Бу зәнкин ирс әсрләр боју мусәлман Шәрги халгларынын әдәбијјат вә инчәсэнәтинә әсаслы тәһсир кәстәрмиш, Јахын вә Орта Шәрг өлкәләриндә мэдәнијјәтин тәрәгги етмәсиндә бөјүк рол ојнамышдыр. Низами һикмәтинин чәзибә дәирәси XVII әсрдән етибарән даһа артыг кеңишләнмиш, оун јарадычылыгы, профессор Р. Әлијевиң гејд етдији кими, јаваш јаваш Авропа, Америка, Узәг Шәрг вә Африка халглары арасында да јайылмаға башламышдыр.

Низаминин ирсини тәдгиг едән көркәмли әлимләр оун шөһрәтини дүнјаја јаймагла өзләри дә јүксәк шәрәфә наил олмуш, «низамишүнас» адыны газанмышлар. Инди нәнки Азәрбајчанда, һабелә бүтүн дүнјада танымыш низамишүнаслар вардыр. Мүтәфәккирин чохчәһәтли јарадычылыгы мүхтәлиф мүтәхәсссләр — әдәбијјатчылар, сәнәтшүнаслар, һүгүгшүнаслар, игтисадчылар, ријәзијјатчылар вә и. а. үчүн мараглы тәдгигат объектидир. Дәрин фәлсәфи, мүтәрәгги ичтиман-сијаси фикирләрә зәнкин олан бу ирс вахтилә фәлсәфә тарихчиләринин дә диггәт мәркәзиндә олмушдур. Тәдгигатлар ичәрисиндә Чамал Мустафајевин «Низаминин фәлсәфи вә етик көрүшләри» (Философские и этические воззрения Низами», Баку, 1962), китабы елми дәјәри илә сечилир. Ондан ијирми беш ил сонра чапдан чыхмыш Зүмрүд Гулузадәнин «Шәрг мэдәнијјәти тарихинин нәзәри проблемләри вә низамишүнаслыг» («Теоретические проблемы истории культуры Востока и низамиведение». «Элм», 1987) китабына кәлдикдә, бурада мүтәфәккирин фәлсәфи мөвгеји барәдә јанлыш фикирләр ирәли сүрүлмүш, кобуд тәһрифләрә јол верилмишдир. Мүәллиф Низамини ејни заманда һәм дини-идеалист, һәм дуалист, һәм пантеист сәјмыш, оун онтологиясынын ән чох пантеист характердә олдуғуну јазмышдыр.

Низаминин јарадычылыгында зиддијјәтләрин (мүхтәлиф дүнјәкөрүшләрин, һабелә ујушмајан-тәһсирләрин)

АЗƏРБАЈЧАНДА XII ƏСРДƏ ИЧТИМАИ-СИЈАСИ ВƏЗИЈƏТ ВƏ ИДЕОЛОЖИ МҮЊИТ

олдуғуну иддиа етмэк ондан ирəли кəлмишдир ки, мҮтəфəккирин идејалары бҮтөв Һалда мəнтиги ардычыллыгла нəзəрдəн кечирилмəмиш, онун ајры-ајры мисралары əлаҺиддə, бə'зəн дə əкс мə'надə кəтүрүлүб, субјектив шəкилдə тəһлил едилэрək истəнилən истигамəтə жөнəлдилмишдир.

«Низаминин фəлсəфи дүшүнчэлəri» адлы бу китабда шаирин мҮэјјən мөвзулар əтрафында групплашдырылмыш бə'зи фəлсəфи вə сoсиал-сијаси фикирлəri кечмиш мэдəни ирс, елəчə дə XII əсрдəки идеоложи тəлимлэр зəмининдə арашдырылыр.

Китабда Низаминин əсəрлəринин орижиналындан, оларын Азəрбајчан вə рус диллəриндəки тэрчүмэлəриндən истифадə едилмишдир.

XII əср Азəрбајчанын, үмумијјəтлə, бҮтүн мҮсəлман Шəрги өлкэлəринин иғтисади, сијаси вə мэдəни Һəјатында јүксək тэрəгги вə чичэклэнмə дөврүдүр.

Јахын вə Орта Шəрг өлкэлəриндə Һəкманлыг елən Сəлчуг дөвлəти иғтисади əсасы олмадығындан вə давамсыз Һərби-инзибати бирлəшмэдən тəшəккүл тапдығындан XII əсрин əввəллəриндə дағылмышды. Бу əсрдə Азəрбајчанда бир нечə мүстəгил дөвлəт варды. Онлардан эн бөјүјү Елдəнизлэр вə Ширваншаһлар дөвлəтлəri иди. Ширваншаһлардан I Фəрибурзу I Мəнучəһр, ону исə I Афридун əвəз етмишдир. III Мəнучəһрүн (1120—1159) вə онун оғлу Ахситанын (1149—1203) дөврүндə Ширван дөвлəти хејли күчлэнэрək, Азəрбајчанын истиғлалијјəти уғрунда мҮбаризəнин мэркəзинə чеврилмишди. Ширваншаһлар дөвлəти XII əсрдə Ширван вилајəтлəriни, шималда Дəрбəнд, гəрбдə Шəки—Кəнчə, чəнубда Бејлəган əјалəтлəri, шəргдə Хəзэр дəнизи саһиллəриндəки эразилəri əһатə едирди. Ширваншаһлар дөвлəтинин пəјтахты Шамахы иди. 1192-чи илдə баш вермиш күчлү зəлзələ нəтичəсиндə Шамахы дағылдыглан сонра пəјтахт Бакы олмушдүр.

Шəмсəддин Елдəниз (...—1175) тэрəфиндən əсасы гəјулмуш Елдəнизлэр дөвлəти (1136—1225) мҮхтəлиф инкишаф дөвлəri кечмишдир. Онун эразисинə Күр чəјындан чəнуба Азəрбајчан, шимали-гəрби Иран вилајəтлəri (Исфəһан, Реј) вə башга јерлэр дахил иди. Шəмсəддин Елдəниз формал сурəтдə Сəлчуглара табе олса да, XII əсрин 30-чу иллəриндən мүстəгил Һəкмлар кими дөвлəти идарə едир вə өз адына сиккə кəслирди. 1152-чи илдə Арран, сонра Əрдəбил Елдəнизин Һакимијјəти алтына кечмишди. 1160-чы илдə Елдəнизин нүфузу хејли артмыш, «Бөјүк атабəј» титулуну алмышды. 1161-чи илдə онун оғуллуғу Арсланшаһ (1161—1176) Сəлчуг султаны олдугдан сонра Елдəниз дөвлəтин бҮтүн ишлəрини мүстəгил идарə едирди. О, Азəрбајчанын шимал вə чəнуб торағларыны бирлəшдирə билмишди. Исфəһандан Ширван вə Күрчүстанадək узанан эрази онун Һакимијјəти алтына кечмишди. Дəбил (Двин) вə башга шə

һәрләрлә бирликдә Шәрги Ермәнистан Елдәнизләр дөвләтиндән асылы вәзижәтә дүшмүшдү.

Шәмсәддин Елдәнизин вәфатындан сонра онун оғлу Мәһәмәд Чаһан Пәһләван (1174—1186) Һәмәданы дөвләтин пахтагы едиб, Азәрбајчанын идарәсини кичик гардашы Ғызыл Арслана тапшырмышды. Бу дөврдә Ширваншаһлар, Хилат, Диярбәкр, Фарс һакимләри Елдәнизләрин вассалларына чеврилмишдиләр. Чаһан Пәһләваның өлүмүндән сонра Ғызыл Арслан һакимијәти әлә кечирмишди (1186—1191). Шамахыдан Исфәһанадәк кениш бир әразини әһатә едән Елдәнизләр дөвләти Ғызыл Арсланың өлдүрүлмәсиндән сонра Әбу Бәкрин (1191—1210) һакимијәти илләриндә феодал чәкишмәләри нәтичәсиндә тәнәззүл етмәјә башламышды.

XII әсрдә Азәрбајчанын игтисадијјаты чошғун инкишаф етмишди. Әкинчилик, мејвәчилик, ипәкчилик вә малдарлыг саһәләриндә бөјүк уғурлар газанылмышды. Арранда тахыл вә дүјү зәмиләри, Кәнчә әтрафында памбыг тарлалары, үмумијјәтлә, өлкәнин бүтүн бөлкәләриндә, хүсусилә Нахчыван, Тәбриз, Урмија вә Ушнуһда мејвә бағлары о дөврүн чоғрафијашүнасларыны вә сәјјаһларыны һејран гојмушдү. Әкинчилијин вә мејвәчилијин инкишафы илә әләғәдар олараг сүн’и суварма шәбәкәләри дә кенишләндирилмишди.

Бәрдә, Шамахы, Кәнчә вә башга јерләрдә һасил едлән ипәк вә ондан һазырланан жүксәк кејфијјәтли парчалар өлкәдә вә онун һүдүдларындан чох-чоһ узакларда бөјүк шөһрәт тапмышды. Кениш чөлләр вә отлаглар гојун вә мал-гара сүрүләри, ат илхылары үчүн сон дәрәчә әлверишли иди.

Азәрбајчанын бөјүк шөһәрләри ичәрисиндә Кәнчә XII әсрдә хүсуси јер тутурду. Академик З. М. Бунјадов јазыр: «Бу дөврүн ән ири шөһәри тәкчә Гафгаз мијгасында дејил, һабелә бүтүн Јахын вә Орта Шәргдә ән мүһүм тичарәт вә сәнәт мәркәзи олан Кәнчә иди».

XII әсрдә Азәрбајчанда феодал мүнәсибәтләри жүксәк инкишаф сәвијјәсинә чатмышды. Бөјүк торпаг саһәләри Елдәнизләр вә Ширваншаһлар сүләләси үзләринин ихтијарында иди. Феодал торпаг мүлкијјәтинин кениш јайылмыш формасы мүлк иди. Игта исә ирси мүлкијјәтә чеврилирди. Мүлкәдарлар вә игтачылар рәијјәтләрә вә әкәрләрә гаршы башлыча тәбәгәләр сајылырды.

Феодал истисмарынын күчләнмәси синфи зиддијјәтләри кәскинләшдирмишди. Зүлмкарлара гаршы мүбариздә зәһмәткеш шөһәр әһалиси өз бирликләрини јарядыр, кәндлиләр бә’зи мөгамларда силаһлы дөстәләр дүзәлдир, торпаг саһибләринин вә верки јығанларын үзәринә басғынлар едирдиләр. Синфи мүбаризә шөһәрләрдә дә ачыг вурушмалара кәтирди чыхарырды. XII әсрин 30-чу илләриндә Кәнчәдә халг үсјана галхмыш, шөһәр һакимини вә вәзифәли шәхсләри әсир алмышдылар. Лакин һәмин үсјан чох давам едә билмәјиб јатырылмыш вә онун иштиракчыларына амансыз диван тутулмушдур.

XII әсрдә Азәрбајчан халгы гоншу дөвләтләрин басғынларына да мәрүз галыр, онлара гаршы мәтинликлә мүбаризә апарырдылар.

Сијаси вәзижәтдән ирәли кәлән чәтинликләрә бахмајараг, игтисадијјатын хејли тәрәгги етдији бу дөврдә елм, әдәбијјат вә инчәсәнәт жүксәк инкишаф мәрһәләси кеммишди.

Бәшәријјәтин фәлсәфә, үмумијјәтлә, елм вә мәдәнијјәт тарихинә нәзәр салдыгда онун инкишафынын Шәргдән Гәрбә, Гәрбдән Шәргә вә јенидән әксинә кечид дөврләри диггәти чәлб едир. Һәм дә бурада мөһкәм варислик әләғәләри вардыр. Гәдим Јунаныстан алимләринин (Демокрит, Фалес, Пифагор, Платон вә б.) Шәрг өлкәләринә кедиб, орада елми билликләрә јијәләнмәләри мә’лумдур. Гәдим Шәрг елми-фәлсәфи әдәбијјатынын гәдим Јунаныстанда јайылмасыны Низами Кәнчәви хүсуси гејд етмишдир. Лакин шаир бу факты мөвзу ахарына үјгунлуг хатиринә Искәндәрин һакимијјәти илләринә аид дөвр үчүн сөјләмишдир. «Шәрәфнамә»дә Искәндәр һаггында дејилир: «О, хирәднамәләри (биллик китабларыны) дәри дилиндән чевириб, јунан дилиндә јени либас кејдирди».

Шәрг мәнбәләринин јунан дилинә тәрчүмә едилиб јайылмасы һәмчинин «Иғбалнамә»дә верилмишдир. Орада кестәрилик ки, Эрәсту илә тәдгигата башлајан Искәндәр кизли сирләрин бағлы гапыларыны ачды, јунан пәһләви вә дәри дилләриндә сөздә рәһбәрлијә нишан ахтарды. Елмә аид оланлары тәрчүмә етмәји философлара тапшырды. Һәр гапыдан бир биллик дүррү әлә кәтирди вә онун һамысындан бир дәрја јаранды.

Низаминин фикринчә, «Физика» вә башга гијмәтли китаблар һәмин зәминдә јаранмышдыр ки, «онунла јунанлар әбәди јашајачағлар».

«Елмә гиҗмәт гоҗан о шаһын (Искәндәрин) билиҗи үзүндөн Јунаныстанын сәси биліклә учалды» деҗән Низами өз зәманәсиндә—XII әсрдә јунаи мәдәнијјәтинин дәрин тәнәззүлүнә ишарә едәрәк јазырды: «Инди ки, о јерләрин дәфтәри бағланды, заман кечди, лакин онун ады елмлә галды».

Беләликлә, бәшәријјәтин елм, фәлсәфә вә мәдәниј-јәт тарихинин инкишафында орта әсрләр мәрһәләси Шәргә анд олмушдур. Низами өз дөврүнүн елми характеристикасыны верәркән гисмән бу мәсәләјә дә тохунмушдур.

Феодализм дөврүндә Гәрб өлкәләриндә — христиан әләминдә «килсә еһкамы һәр чүр тәфәккүрүн чыхыш моменти вә әсасы иди» (Ф. Енkelс). Бу сәбәбдән орада јалһыз дини фәлсәфә — мистика вә схоластика јайылмыш, елми-фәлсәфи тә'лимләр мөвчуд олмамышдыр. Мүсәлман Шәрги өлкәләриндә исә орта әсрләрдә дини фәлсәфә илә јанашы елми-фәлсәфи бахышлар да инкишаф етмишди. Дини фәлсәфә әсас е'тибарилә суфизм, кәләм (мү'тәзилезм, әш'әризм), сүннилик (һәнәфилик, маликилик, шафилик, һәнбәлилик) вә шиәлик (кејсанилик, зәјдилик, ифәмилек, галилик, исмаилилик) чәрәјанларында аз-чоһ ифадә олунмушдур. Бу тә'лимләрин әсас гәјәси креатсионизми (Аллаһын дүңјаны һечдән хәлг етмәси һаггында нәзәријјәни) гәбул едиб, ону әсасландырмаг иди. һәммин чәрәјанларда ифрат мејлләр, дини еһкамлара зидд кетмә һаллары да варды. Мәсәлән, мү'тәзиләләр товһиди (Аллаһын бирлијини) мәнтиги дәлилләрлә әсасландырмаға чалышдыглары мөгәмда Аллаһын атрибутларынын әзәлилијини инкар едир, Гур'анын сонрадан јаранмыш олдуғуну сөјләјирдиләр. Пантеизмә мејл едән ифрат суфиләр кими шиә фиргәләри дә (хүсусән исмаилилик) ортодоксал ислам мәчрасына сығышмырды.

Елми-фәлсәфи фикрә кәлдикдә, Низами дөврүндә онун компонентләри перипатетизм, суфизмин пантеист истигамәти вә ишрағилик иди.

Шәрг перипатетизми Аристотелин әсәрләри әсасында јаранмыш олса да, бурада гәдим дөврүн диқәр алимләринин — Платонун, Галенин, Плотинин, Птолемејин вә башгаларынын трактатларындан да истифадә едилмишдир. Бу тә'лим метафизика, тәбијјат (физика, кимја, биолокија, минералокија вә с.), ријазиијат (һесаб, һәндәсә, астрономија, мусиги вә с.), мәнтиг, сијасәт вә эти-

ка елмләрини әһәтә едирди. Еманасија нәзәријјәсини креатсионизмә гаршы гоҗан метафизикадан савајы диқәр фәнләр ислам идеолокијасына бирбаша зидд көрүнмәдији үчүн, бә'зи мүғавимәтләр олса да, мәдрәсәләрдә өјрәдилди.

Шәрг перипатетизминин әрәбләрдә илк нүмајәндәси Јә'ғуб ибн Исһаг Кинди (800—873) сәјялыр. Мүхалифәтчи схоластлар ичәрисиндән чыхмыш философ елмин вә фәлсәфәнин мүхтәлиф саһәләринә даир чоһлу әсәр јазмышды. Мүсәлман Шәрги өлкәләриндә перипатетик фәлсәфәнин системләшдирилиб инкишаф етдирилмәсиндә түрк философу Әбунаср Мәһәммәд Фарабинин (873—950) ролу әвәзсиздир. О, илк дөфә олараг креатсионизми мәғбул сәјмыш, дүңјанын һечдән јаранмасынын гејри-мүмкүн олдуғуну сөјләмишдир. Варлығы вачиб вә мүмкүн гисимләрә бөлән философ мүмкүн варлығын (әгл, һәфс вә материјанын) зәрури сурәтдә мејдана чыхдығыны е'лан едирди. Онун еманасија нәзәријјәси неоплатонизмин еманасија нәзәријјәсиндән хејли сечилирди. Плотиндән фәрғли олараг, Фараби материјанын варлығына, әбәдилијнә чидди әһәмијјәт вермишдир.

Шәрг перипатетизми XI әсрдә Ибн Сина вә онун шакирдләри тәрәфиндән инкишаф етдирилишдир. Әбуәли һүсәјн ибн Абдулла Ибн Сина Ависенна (980—1037) дүңја елминин, бәшәр фәлсәфи фикринин тәрәггисиндә мүһүм хидмәтләри олан бөјүк шәхсијјәтдир. Шәргин бу енциклопедист алыми фәлсәфә, мәнтиг, психолокија, этика, поетика, дилчилик, тибб, физика, ријазиијат, астрономија вә с. саһәләрә даир ики јүздән артыг китаб вә мөгәләнин мүәллифдир.

XII әср фәлсәфә тарихчиси Зәһирәддин Бейһәғи (1105—1169) «һикмәт хәзинәсинин тамамланмасы» («Тәтиммәт «Сауан әл-һикмә») китабында јазырды: «Дејирләр, (азман) философлар дөрддүр. Икис исламдан габәгдыр — Аристотел вә Александр (Афродис), икис исә ислам вахтындадыр — Әбунаср Фараби (Аллаһ онун руһуну мүгәддәсләшдирсин!) вә Әбуәли (Ибн Сина) (Аллаһ она рәһмәт еләсин!)».

Ибн Сина һәм көркәмли философ, бөјүк алим вә истададлы шаир, һәм дә мүдриқ, гајыкеш мүәллим олмағла мисилсиз шөһрәт тапмышдыр. Онун шакирдләри ичәрисиндә мүхтәлиф өлкәләрин нүмајәндәләри варды. Әсәрәс китаблары философун өз әсәрләри иди. Мәнбәләрдә дејилир: «Елм өјрәнәнләр һәр кечә онун евинә јы-

ғышырдылар. Әбуүбейд «Шәфа» («Әш-Шифа») кітабыны, Мәсүми «Тибб гануну» («әл-Ганун фи-т-тибб») кітабыны, Ибн Зилә «Ишарәләр вә гејдләр» («әл-Ишарат вә-т-тәнбиһат») кітабыны, Бәһмәнјар исә «Ғасил едән вә һасил едилән» («әл-Ғасил вә-л-мәһсул») адлы кітабы нөвбә илә охујардылар. Дәрә сүбһ ачылана гәдәр давам едәрди».

XI әсрдә Ибн Синадан сонра перипатетизмин — мәнтиг, метафизика вә тәбиғәт елмләринин инкишафы биләваситә Бәһмәнјарын (993—1066) ады илә бағлыдыр. Азәрбајҗан философу башга мүнүм проблемләрә јанашы, өзүнүн сәбәбијјәтә даир доктриналарыны ишләјиб һазырламыш, ону схоластикаја гаршы җојмушдур. Мүтәзилләр Аллаһын атрибутларынын өзәли олмасыны инкар етдикләри кими, мөвчудатын јарадылмасына баис онун ирадәсини дә заманча мејдана чыхмыш сајурдылар. Бу, Аллаһын јаратма актындан габаг бир јохлуғу гәбул етмәк иди. Бәһмәнјара кәрә, аләм вә заман илк сәбәбдән һеч бир бошлуғ вәситәсилә ајрылмыш вә әсла арадан галдырыла билмәз. О, јазыр: «Әкәр аләм арадан галдырылмыш фәрз едиләрсә, өлчүләрин мөвчудлуғу вачибдир, белә ки, сонсүз фәза фәрз едилир, ондан өтрү исә сабит бир мүддәт фәрз едилир. Бунун һәр икиси гејри-мүмкүндүр. О икисинин хәјалда арадан галдырылмасынын гејри-мүмкүнлүјүнә дәлил будур ки, заман әбәдидир, аләм әбәдидир».

Перипатетик фәлсәфәнин сонрақы инкишафында Бәһмәнјардан тәһсил алмыш алимләрин вә онларын шакирдләринин мүнүм хидмәтләри олмушдур. Онлардан Әбүлаббас Ләвкәри даһа чох танынмышдыр. Мәнбәләрдә Әбүлаббас Ләвкәринин шакирдләриндән «Һикмәт елмләри саһәсиндә камил философ» Мәһәммәд ибн Әбутаһир Мәрвәзи (... — 1144), «философ, тәбиб, мүнәндис, әдиб» Ејнәззәман Мәрвәзи, Бағдадда Низамијјә университетинин мүәллими Әс'әд Мејһәни (... — 1133), «Һәндәсә сәнәтиндә маһир, әгли елмләр үзрә алим» Әбдуррәззәг Түрки (... — 1142), Әфзәләддин Филани вә бағгалары јад едилир.

XI—XII әсрләрдә Азәрбајҗанда Шиһабәддин Марағи, Әбусәид Урмәви, Әбусә'д Тәбризи, Абдулла Урмәви кими тәбиғәтшүнас алимләр, философлар фәалијјәт кәстәрмишләр. Зәһирәддин Бейһәғи 1123-чү илдән габаг Бейһәғ шәһәриндә сәфәрлә олмуш Әбусә'д Тәбризинин һикмәт, хүсусән фәлсәфи категоријалар саһәсиндә шөһ-

рәт тапдығыны гејд етмиш, кәламларындан нүмунәләр вермишдир. Фәлсәфә тарихчиси Абдулла Урмәвини философ-тәбиб, Әбусәид Урмәвини исә философ-ријазиијатчы кими тәғдим етмишдир. «Әбусәид Урмәви һикмәт зирвәсинә чатмыш философ, әдәбијјаты дәриндән билән, нәзм вә нәср әсәрләринин мүәллифи иди». «Илаһи һағ-һағнда кітаб» («Кітаб фи-л-илаһи»), «Мәнтигә даир трактат» («әр-Рисалә фи-л-мәнтиг»), «Евклидин кітабындан биринчи вә икинчи мәғаләнин шәрһи» («Шәрһ әл-мәғаләтејн әл-ула вә-с-санијә мин кітаб Үглидис») онун әсәрләриндәндир.

XII әсрин ән бөјүк перипатетик философу Әндәләүсдә (Испанија) јашамыш Ибн Рүшддүр (1126—1198). О, тәбиб вә азадфикирли философ кими танынмышдыр. Авропа өлкәләриндә Аверроес ады илә мәшһур Ибн Рүшдүн әсәрләри XII әсрдән башлајарағ әрәб орижиналындан латын дилинә тәрчүмә етилиб, Франса, Алманија вә Италијада кениш јайылмышдыр. Азадфикирли философу доктриналары Шәрғдә вә Гәрбдә күчлү әкс-сәлә доғурмушду. Тәсадүфи дејилә ки, папа Х Лев XVI әсрин әввәлләриндә Ибн Рүшд тәрәфдарларыны (аверронстләри) мүртәд е'лан етмишди.

Низами јарадычылығындақы дәрин елмлик онун перипатетик фәнләри мүкәммәл өјрәнмәсинин нәтичәси яди.

Низами Кәнчәвинин суфизмә мүнәсибәти мәсәләсинә дә бә'зи тәдигатларда кениш јер верилмишдир.

Сон дәрәчә мүрәккәб вә чохчәһәтли ислам суфизм (тәсәвүф, суфилик) чәрәјаны VIII әсрдә ислам дини зәмининдә әмәлә кәлмишдир. Онун әсасландығы илк башлыча амилләрдән бири зүһд (заһидлик, аскетизм) иди. Зүһд јолуну тутмуш заһидләр (аскетләр, күшәнишинләр) мадди аләмә, реал һәјәт зөвгүнә лагејдликләри илә сечилирдиләр.

Заһид илә суфи јашајыш тәрзи, әтрафа, мадди нә'мәтләрә бикәнәлији вә с. бу кими хасијјәтләри сарылан ејни мөвгедә дурурдулар. Лакин онлар өз гајәләри, амаллары е'тибарилә бир-бирләриндән фәрғләнирдиләр: әкәр заһид өзүнү хүсусиләшдирир, тәнһалашдырырдыса, суфи әксинә, өзү-өзлүјүндә дејил, Аллаһла мөвчуд олдуғуну иддиә едирди.

Ваһид суфизм олмадығы үчүн онун ваһид онтологик-јасы, ваһид гносеологикјасы да јохдур. Буна кәрә дә,

үмумијјәтлә, суфизмин дејил, мүәјјән бир суфи мүтәфәккирин, јахүд мүәјјән група мәнсуб суфи мүтәфәккирләр дүнјәкөрүшү, фәлсәфәси һаггында конкрет фикир сөјләмәк мүмкүндүр. Тәсәввүфдә мүхтәлиф ахымлар ичәрисиндә мө'тәдил вә ифрат мејлләр өзүнү бүрүзә верир. Мө'тәдил суфиләрә көрә, инсан фәна мәгамында һисси аләмдән эләгәни үзүр. Аллаһдан башга һәр шејин һечлијини анлајыб, јалныз онун варлығы илә өзүнү вар билир, бунунла да әбәдијјәтә (бәгаја) говушур. Ифрат суфиләр исә инсани тәбиәт илә илаһи тәбиәти ејниләшдирир, онлар арасында анчаг јенилик илә гәдимлик сарыдан фәрг көрүрдүләр. Беләликлә, мө'тәдил суфиләр «товһид» анлајышына бир гәдәр мистик үнсүрләр гатсалар да монотенст мөвгә тутурдулар. Лакин ифрат суфиләр «товһидин» шәрһиндә инсани «мән» илә илаһи «мән»и ејниләшдирмәклә пантеизмә мејл едирдиләр. Мәсәлән, Әбу-јәзид Бистами «Мәндән башга илаһи јохдур» («Ла илаһә иллә әнә»), һәллач «Мән һаггам» («Әнә әл-һагг») дејирди. Мө'тәдил суфи мүтәфәккир Әбуһәфс Өмәр Сүһрәвәрдди (1145—1234) һәмин һөкмләрдәки «мән»и инсана дејил, јалныз Аллаһа аид едирди.

Азәрбајҗанын Зәнчан шөһәри јахынлығында Сүһрәвәрд гәсәбсиндә анадан олмуш Шинабәддин Әбуһәфс Өмәр ибн Мәһәммәд Сүһрәвәрди Багдада кедиб, Низамијјә университетиндә дәрәс дејән әмиси Әбуннәчиб Әбдүлҗаһир Сүһрәвәрди (1097—1162) вә башгаларындан елмин мүхтәлиф сәһәләри үзрә тәһсил алмышды. Көркәмли алим кими шөһрәт тапмыш Әбуһәфс Сүһрәвәрди Багдадда баш шејх рүтбәсини тутмуш, хиләфәтдә сја-си ишләрә чәлб едиләрәк бир сыра өлкәләрә елчи кендәрилмиш, дипломатик данышыглар апармышды.

Әбуһәфс Сүһрәвәрди мүсәлман Шәрғи өлкәләриндә зәһмәткеш халг күтләләринин бирлији вә һәмрә'лији тәшкилаты олан әхилијин мөһкәмләnmәсинә фәал тәсир көстәрмиш, онун идеолокијасыны әкс етдирән «Фүтүввәтнамә» китабыны јазмышды. Азәрбајҗан алиминин «Биликларин төһфәләри» («Әвариф әл-мәариф») китабы һалә XII әсрдә мөшһүр олуб, елми ичтимаијјәтин дәррин рәғбәтини газанмышды. Бурада мө'тәдил суфи тәлими һартәрәфли вә дәриндән — орижинал шәкилдә ишыгландырылмышды. Әбуһәфс Сүһрәвәрди тәсәввүфдәки пантеист әһвал-руһијјәтин гәти рәдд етмишди.

Тәсәввүфдә пантеист систем дә мәнә XII әсрдә мејлана чыхмышды. Бир сыра тәдгигатчылар онун испан-

әрәб суфи мүтәфәккири Ибн Әрәби (1165—1240) тәрәфиндән јарадылдығыны күман етмишләр. Әслиндә, суфизмин пантеист фәлсәфәси ондан һалә јарым әсрдән чох әввәл Азәрбајҗан философу Ејнәлгүззат Мијанәчинин (1099—1131) әсәрләриндә долҗун шәкилдә өз ифадәсини тапмышды.

Ејнәлгүззат Абдулла Мәһәммәд оғлу Мијанәчи әслән Азәрбајҗанын Мијанә шөһәриндән олуб, һәмәданда јашамыш, орада баш гази вәзифәсиндә чалышмышды. О, мүкәммәл тәһсил алмыш, орижинал јарадычылыг јолу кечмишди. Азәрбајҗан философуну азадфикирлилик үстүндә, даһа доғрусу, ирәли сүрдүјү фәлсәфи доктриналарына көрә кафир е'лан етмиш, өлүмүнә фитва вермишләр. Нә сајылан аиләдән олмасы, нә дә јүксәк мәнсәб тутмасы ону бу иттиһамдан хилас едә билмишди. Философу бир нечә ил һәсдә сахладыгдан сонра дәрәс дејији мөдрәсәдә 32 јашында е'дам етмишләр.

Ејнәлгүззат Мијанәчи ифрат суфи мүтәфәккирләрин пантеист идејаларыны вә әрәбдилли перипатетикләрин тәбии-елми көрүшләрини мөһарәтлә бирләшдирәрәк, пантеист фәлсәфәнин мүкәммәл системини ишләјиб һазырламышды. Азәрбајҗан философунун нәзәриндә Аллаһ сајсыз-һесабысз атрибутларда тәзаһүр едән субстансијадур. Илаһи субстансија мөвчудатын нисбәтләрини билдирән атрибутлар Ејнәлгүззат Мијанәчи тәрәфиндән ики аспектдә изаһ едилир: онлар бүтөвлүкдә һәм субстансијанын ејни, һәм дә ондан фәрглидир. Философ јазыр: «Субстансијадан ајрылмазлығы чәһәтдән нәзәр салдыгда, атрибутлар субстансијанын ејнидир, бу һалда онларда әсла вә гәтијјән мүхтәлифлик јохдур. Варлығын гисимләрә бөлүnmәси чәһәтдән нәзәр салдыгда исә, атрибутлар субстансијадан башгадыр: бу һалда атрибутлар мүхтәлиф вә сајсыз-һесабысздыр».

Гејд етмәк ләзымдыр ки, бәзи мөәллифләр суфизм дедикдә ону јалныз пантеизм мәнәсында баша дүшүмүшләр. Мәсәлән, З. Гулузадә јазырды ки, «пантеизм итирмиш суфизм артыг суфизм адлана билмәз». Әлбәттә, суфи мәнбәләрлә, үмумијјәтлә, суфи әдәбијјәтлә һеч бир әләгәси олмадан ирәли сүрүлмүш бу мүддәаны тәкзиб етмәјә лүзүм јохдур. Белә ки, суфизм VIII әсрдә мејлана чыхдығы һалда онун пантеист фәлсәфәси XII әсрдә јаранмышды. З. Гулузадәнин нөгтеји-нәзәриндән јанашыларса, VIII—XII әсрләр арасында јашамыш, һәт-тә бу күнүн өзүнә гәдәр фәалијјәт көстәрән минләрлә

суфиләр-ја пантеист философ сајылмалы, ја да онларын суфи адланмаларына етираз едилмәлидир. Бунун һәр икиси елми чәһәтдән гејри-мумкүндүр.

Низамија суфи дејиб, буна көрә дә ону пантеист кими гәләмә вермәк сәһвдир. Һәгигәтдә, шаир заһид вә суфиләр һаггында дәфәләрлә сөз ачымыш, онлара гаршы эсас етибарилә мәнфи мүнәсибәтдә олдуғуну билдирмишиди. «Хосров вә Ширин» поемасында дејилир: «Гәминин артмасыны истәмирсәнсә, о хәсис заһид кими ријакарлыг етмә». «Сирләр хәзинәси» поемасында «Суфи вә һачынын һекајәти» суфинин ријакарлыгындан, етибарсызлыгындан бәһс едир. Варлы һачы дүшүнүр ки, «филян суфи нәчиб адамдыр, о өз әлләрини аләмдән үзүбдүр». Буна көрә дә сәфәрә чыхаркән гызылларыны она әманәт верир. Әјниндә шејхлик хиргәси олан суфи исә әманәтә хәјанәт едир, рәзил вәзијјәтә дүшүр.

Низами нәинки пантеист олмуш, әксинә, пантеист әһвал-руһијјәјә белә рәғбәт бәсләмәмишиди.

XII әсрдә елми фәлсәфәнин үчүнчү мүнһүм компоненти олан ишрагилијин баниси Азәрбајчан философу Шиһабәддин Јәһја Сүһрәвәрди (1154—1191) иди. Ишрагилијә көрә, бүтүн мөвчудатын эсасында Ишыглар Ишыгы дурур. Ишыглардан вә онларын көлкәләриндән (гаранлыглардан) ибарәт һәр шеј Ишыглар Ишыгынын сәјәсиндә мөвчуддур. Шәрг перипатетизминин еманасија нәзәријјәсиндәки үчлүк — әгл, көј нәфси вә көј чисми әвәзинә, ишрагилик фәлсәфәсиндә икилик — ишыг вә онун көлкәси (чисим) гәбул едилир. Бурада зәрдүштилијин дәрин тәсири дујулса да, ишыг илә гаранлыг (чисим) бир-бири илә мубаризә апармыр, бири дикәрини вачиб билир. Бу бахымдан идеал варлыг сајылан ишыгла јанашы, мадди варлыг да әбәди билдир.

Шиһабәддин Сүһрәвәрди, ишрагилик фәлсәфәсиндәки чәсарәтли фикирләринә көрә 37 јашында е'дам едилмәсинә бахмајараг, мусәлман Шәрги өлкәләриндә бөјүк шөһрәт тапмышы. Онун тә'лими орта әсрләр бөјү Мисирдән, Испанијадан тутмуш Пакистана гәдәр бүтүн Јахын вә Орта Шәрг өлкәләриндә јайылмыш, бу күн исә көркәмли шәргшүнас фәлсәфә тарихчиләринин диггәт мәркәзиндәдир.

XII әсрдә Азәрбајчанда, үмумијјәтлә, Јахын вә Орта Шәрг өлкәләриндә әдәбијјат вә инчәсәнәт сәһәсиндә дә бөјүк уғурлар газанылмышды. Шиһаһи халг әдәбијјаты,

һабелә әдәбијјатшүнаслыг, дилчилик вә хүсүсән поезија көрүнмәмиш инкишаф сәвијјәсинә чатмышды.

Халг әдәбијјаты нүмунәләри ичәрисиндә јаранма тарихи гәдимләрә кедиб чыхан «Дәдә Горғуд» дастаны XII әсрдә кениш јайылмышды. Әсәрдә халг мүдрәклији дүнјаја, һәјата даир бахышларда, инсана, чөмијјәтә анд фикирләрдә өз парлаг ифадәсини тапмышыр.

Бурада бүтүн һадисәләрин кедиши васитәли вә васитәсиз шәкилдә Горғуд Ата тәрәфиндән мүшәјиәт олунур. Рәсул әлејһиссәләмын заманына јахын дөврдә јашамыш бу адам пејғәмбәр кими сәңијјәләндирилмишиди: «Нә дәрә оларды, гејбдән дүрлү хәбәр сөјләрди. Һәгтәала онун көнлүнә иләһм едәрди». О, ел ағсагалы, ағыллы мәсләһәтчи иди: «Горғуд Ата Оғуз гөвмүнүн мүшкүлүнү һәлл едәрди. Һәр нә иш олса Горғуд Атаја данышмајынча ишләмәзләрди. Һәр нә ки бујурса, гәбул едәрләрди. Сөзүнү тутуб тамам едәрләрди».

Низаминин пејғәмбәр Искәндәр сурәти мүнһүм кејфијјәтләринә көрә Дәдә Горғуду хатырладыр.

«Дәдә Горғуд» дастанлары, үмумијјәтлә, шиһаһи халг әдәби нүмунәләри јазылы әдәбијјат үчүн һәмишә өрнәк олмушдур. Тәсадүфи дејилдир ки, Низами кими бөјүк бир сәнәткар халг әдәбијјатындан өјрәндијини, ағсагаларын дилиндән ешитдикләрини гәләмә алдығыны ифтихарла сөјләмишиди.

XII әср Азәрбајчан јазылы әдәбијјаты фарс вә әрәб дилләриндә инкишаф етмишиди. Фәләһи Ширвани (1108—1146), Мәһсәти Кәнчәви, Хагани Ширвани, Низами Кәнчәви кими даһи сәнәткарларын јарадычылыгында фарсдили поезија дүнја шөһрәти газанышыды. Өмәр Кәнчәви вә Шиһабәддин Сүһрәвәрдинин јаздығы ше'рләр исә әрәбдили поезијанын јахшы нүмунәләриндән иди.

Әбуһәфс Өмәр ибн Осман Кәнчәви (әл-Чәнзи) һәјаты вә јарадычылыгы һәлә лазымынча арашдырылмамыш әдәби синалардандыр. Әбусә'д Сәмәни (1113—1167) онун һаггында «әдәбијјат башчыларындан бири, поезија вә грамматика сәһәсиндә истә'дада малик» шәхснјјәт кими сөз ачымышдыр. Әдиб тәхминән 1087-чи илдә Кәнчәдә анадан олмушдур. Јагут һәмәви (1179—1229) әввәлки мәнбәләрә әсасланараг көстәри ки, Өмәр Кәнчәви «Бағдада кетмиш, бир мүддәт орада галмыш, бөјүк алимләрлә елмин мүхтәлиф сәһәләрини өјрәнмиш,

һәдисләр динләмишдир. О, тәһсилни баша вурдугдан сонра вәтәни Кәнчәјә дөнмүш вә икинчи дәфә Ирага гажымышдыр. Азәрбајҗан мүтәфәккири Бағдадда, Бәсрәдә, Хузистанда көркәмли алимләрлә мүбаһисәләрдә иштирак етмиш, мәнбәләрдә дејилдији кими — «елимләрдә мәһарәт көстәрмиш, һәтта зәманәсинин бөјүк алими, әсринин вә дөврүнүн јеканәси олмушдур».

Зәһирәддин Бейһәги «Гуршаг» («әл-Вишаһ») китабында јазырды ки, грамматика вә әдәбијјатда Өмәр Кәнчәвини бабаглајан јохдур. Өз мүасирләри әдибин шәхс кејфијјәтләрини дә јүксәк гижәтләндирмиш, онун бәрәсиндә «бөјүк фәзиләт саһибни», «чоһ ағыллы», «јахшы давранышлы», «үнсижәтли», «мәрд» ифадәләрини ишләтмишләр.

Мәнбәләрин вердији мә'лумата көрә, Өмәр Кәнчәви Нишапурда Низамүлмүлкүн оғлу, вәзир Фәхрүлмүлкүн (...—1106) ушағларынын тәлим-тәрбијәси илә мәшғул олмушду. Зәһирәддин Бейһәги хәбәр верир ки, мүсбәт кејфијјәтләри илә фәргләнмәсинә бахмајараг, «зәманә она гаршы дурмуш, о, јашајыш вәситәләри сарыдан корлуг чәкмишдир». Әлиб 1115-чи илдә ијулуи 18-дә Мәрв шәһәриндә вәфат етмишдир.

Әлдә олан әрәбчә шә'р парчалары әдибин парлаг истәдадыны нүмајиш етдирир. Онун поезијасында һичран, һәсрәт мотивләри күчлүдүр. Елиндән-обасындан узаг дүшән шаир достларыны бир ан белә уиудә билмир: «Онлара дејин ки, сизи хатырладыгча гәһәр мәни боғур». Бу иштираб ахшам гәриблијиндә даһа дөзүлмәз олур: «Һәр дәфә улдуз көрүнәндә көз јашлары булуудан сүзүлән јағыш кими јанағымы исладыр».

Өмәр Кәнчәви бир шә'риндә һәјата мүнасибәтини, дүшүнчәләрини иһар едәрәк көстәрир ки, чаванлыгда севки, әјләнчә инсаны башга шәјләр һаггында фикирләшмәјә гојмур.

Мүтәфәккирин јарадычылыгында вар-дөвләт һәрислијинә, дөбдәбәли јашајыш тәрзинә гаршы е'тираз илдасы дујулур. Шаирин Мәһәммәд ибн һәммувәјһ Чүвәјһни (1057—1135) илә достлуг етмәси, бә'зи мүасирләриндән фәргли олараг, вәгф (дини идарәләрә мәхсус әмлак) һесабына јашамајан бу бөјүк суфи шәјхинин шәрәфинә һәтта бир гәсидә јазмасы да онларын арасындакы идеја јахынлыгындан ирәли кәлмишди.

Ишрагилик фәлсәфәсинин баниси Шихабәддин Јәһја Сүһрәвәрдинин поезијасында ичтимай-сијәси вә фәл-

сәфи фикирләр бариз шәкилдә өз әксини тапмышдыр. Мүтәфәккир шаир бир мәнзүмәсиндә ганлы көз јашы ахыдыраг, севкилисиндән ајрылмаг әзминдә олан мәтин, јенилмәз вә вүгарлы бир ашигин дили илә дејир:

Көз јашыла сөјләјирәм јарыма
Јола дүшмәк әзминдәјәм бу јердән.
Бурах кедим, нәлә чәкиб зарыма,
Метеорлар шәһрәтләнар сәјрән.

Бурада бир тәрәфдән истәклисиндән, еләчә дә онун шәхсиндә бу дүнјадан ајрылмаг әзабы гаршысында галан ашиг, диқәр тәрәфдән өзүнү метеорлара бәнзәдиб, ишыглар аләминә говушмаг еһтирасы илә јанан ишраги мүтәфәккир көз өнүндә чанланыр.

Дөврүн фәсадларыны — һакимләрин зүлмаркларыны, садә инсанларын ләјагәтинин алчалдылмасыны, һәр чүр һагсызлыг вә рәзаләти көрән, үрәк ағрысы илә дүжан философ сәадәт ишығынын сорағына дүшүр:

Бир нур көрдүм зүлмәтләрин ичиндә,
Санки кечә күндүзләрә бүрүидү.

Шаир үнсижәт етдији бәдхәһ инсанлары әждаһа вә иланлара бәнзәдир, онларла јанашы өмүр сүрмәсинә тәәсүфләнир:

Јолдаш олдум иланлара нечин дә
Әтрафында әждаһа да вар инди.

Шихабәддин Сүһрәвәрдинин шә'рләриндә ишраги фикирләр ашигләр арасындакы һәјати мәнәббәтлә, керчәк һәјат зөвгү илә чулғалашыр. Бурада мүтләр ишыға јахынлашмаг мејли олса да пак, үлви вә атәшин мәнәббәтлә севән никбин ашигләрин, һабелә чанлы һәјат һәгигәтләринин сурәти јарадылмышдыр. Ишрагилик фәлсәфәсинин банисинин шә'рләриндәки көзәл, рәнкарәнк лөвһәләр, тәбиәт тәсвирләри, чанлы образлар, мәһарәтлә ишләдилмиш тәшбәһләр онун ејни заманда истәдадлы сәнәткар олдуғуну нүмајиш етдирир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, орта әср мүтәфәккирләриндән бә'зиләринин јарадычылыгы әдәбијјат, елм вә инчәсәнәтин јалныз бир саһәси илә мөһдудлашмамыш, чоһчәһәтли вә универсал олмушду. Мәсәлән, һүбәјш Тифлисн (...—1203) һәм тәбиб, һәм филолог, һәм дә астроном иди. О, тәбабәтә даир доггуз әсәрдән ибарәт «Тибб

116609

трактатлары мәчмуәси» («Мәчмуат әр-рәсаил әт-тиб-бијјә»), «Тиббә даир кафи әсәр» («Кифајәт әт-тибб»), «Дәрманлар чәдвәли» («Тәғвим әл-әдәвијјә») вә с. филолокијаја даир «Тәһсиллилик гануну» («Ганун әл-әдәб»), «Гафијәләр» («әл-Гәвафи»), «Тәсрифин изаһы» («Бәјан әт-тәсриф»), «Гур'анын мұхтәсәр изаһы» («Тәлхис әла әл-Гур'ан») вә с., астрономијаја даир «Улдузларын тәсвири» («Бәјан ән-нүчум»), «Улдузлар елминә кириш» («Мәдхәл илә илм ән-нүчум») вә с. әсәрләрин мұәллифидир. Г. К. Михалевич Һүбәјш Тифлиснин «Сәнәтләрин тәсвири» («Бәјан әс-синаәт») китабыны фарсчадан рус дилинә тәрчүмә етмишидир (Хубейш Тифлиси. Описание ремесел, М., 1976).

Һәмни дәврдә Азәрбајҗанда ме'марлығ вә хәтәтәтлығ истәдадлы сәнәткарлар тәрәфиндән инкишаф етдирилди. Нахчыванлы Әчәми Әбубәкр оғлу Нахчыванда 1162-чи илдә Јусиф ибн Гүсәјр сәрдабәсини вә 1186-чы илдә Атабәј Мәһәммәд Чәһан Пәһләванын арвады Мөминә хатынын сәрдабәсини тикмишиди. Башдан-баша һәндәси нәгшләр вә китабәләрлә бәзәдилмиш бу эзәмәтли абидәләр гижмәтли сәнәт әсәрләридир. Урмијада Үч күнбәз сәрдабәси, Марағада Көј күнбәз сәрдабәси дә XII әсрин јадиқарларыдыр.

Заманын кешмәкешләриндән чыхыб кәлән китабәләр, сахсы габлар үзәриндәки шәкилләр Низами дәврүндә рәссамлығын да жүксәк инкишаф етдијинә шәһадәт верир.

Низами Кәнчәви белә бир кәркин ичтиман-сијәси, зәнкни идеоложи вә жүксәк елми-мәдәни мүнһитдә јашајыб јаратмышды.

Низами Кәнчәви һаггында ән мө'тәбәр мәнбә онун өз әсәрләридир. Шаирин поемаларында вә ше'рләриндә марағлы һәјәт јолу вә орижинал јарадычылығ фәәлијјәти барәдә долғун мә'лумат верилир. Мүтәфәккир әбчәд һесабындан истифадә едәрәк, јадда галмағ үчүн Низами тәхәллүсүнүн 1001-ә, Илјас адынын 101-дән икки әскијә (јә'ни 99-а) мүтабиглијини јазмышдыр. Рәғәмләрдән биринчиси Аллаһын бүтүн адларыны, икинчиси (101) исә онлардан ән јахшыларыны ифадә едир. О, атасынын Јусиф, бабасынын Зәки олдуғуну дејир, һабәлә башга гоһумларынын да адыны чәкир.

Низами 1141-чи илдә Кәнчәдә анадан олмуш вә өмрүнүн сонуна (1209-чу илә) гәдәр орада јашамышды. Лакин шаирин бир бејтинә әсасән ону Гум шәһәринә мәнсуб биләнләр дә олмушду: «Мән мирвари кими Кәнчә дәнзиндә гәрг олсам да, дағда јерләшән Гум шәһәриндәнәм». Академик З. М. Бүнјадов мәсәләни ајыр едәрәк јазыр: «Гум кәнди һал-һазырда Азәрбајҗан ССР-ин Гах рајонунда јерләшир. Низаминин Иран Гумундан олмасы иддиалары кәнара атылмалыдыр. Ејни заманда мә'лумдур ки, Низами һеч вахт өз вәтәнини тәрк етмәмишиди».

Әсәрләриндән мә'лум олур ки, Низами мүкәммәл тәһсил көрмүш, чидди мұғалиә етмәклә, халғ мүдрикләринин сөнбәтләрини динләмәклә билијини артырмаға даим сә'ј көстәрмишиди. Дини вә дүнјәви елмләрә дәриндән јијәләнмиш мүтәфәккир бәдни јарадычылығыны һәмни өзүл үзәриндә гурмушду.

Низами сарајларда јашамагдан бојун гачырмыш, садә һәјәт сүрмүшдү. О өзү бу барәдә јазыр: «Мән дүнјадан үзүмү чәвириб бир күнчә тутмушам. Јолүмүн азугәсини бирчә әл бојда арпа чөрәји етмишәм. Кечәдән-кечәјә, гуру чөрәклә оручуму ачырам».

Шаир башга бир јердә бу фикри давам етирәрәк јазыр: «Бу оручунда ки, мөһкәм дурмусан, мурдар бир сүмүклә оручуну ачма. Сәни һеч бир истәк (таһа) бәндә салмамышдыр, чүнки сән дүнја (малынын) арзусунда олмамысан».

Гејд етмәк лазымдыр ки, Низами заһидләрден вә бә'зи суфиләрдән фәргли оларга, мадди не'мәтләре, үмүмийәтлә вар-дәвләтә реал мүнәсибәт бәсләмншиди. «Биравуң су илә чәрәк үчүн һәр ајағын торпағы олмал!»— дејән мүтәфәккир јалһыз һалал зәһмәтлә јашамағ прин-сипинә көрә чәтинликләре, мәһрумијәтләре гағлашмыш, гонаәтлә күн кечирмишди: «Дунја (малындан) әлдә бир нәгд јохдурса да, ешг олсун гәнаәтә, о ки, вардыр». Шаир «нисан гызылла бөјүк олмаз» нәсиһәтини вачиб сажмыш, «сәдәф кими һалал јејән, көвһәр кими һалалза-дәјән»— дејә фәхр етмишди.

Низами Дәрбәнд һөкмдарынын кәниз кими һәдијә көндәрдији «ағыллы, камаллы, көзәл, хошгәдәм» гыпчағ гызы Афағ (Апак) илә евләнмишди. Афағын вахтсыз вәфат етмәси шаирин нөврағыны поэмуш, ону көрнә өвләд гајғылары чәкмәјә мә'руз гојмушду. Низами сон-ралар Афагы хатырлајарағ јазырды: «Түркләр кими көчмәјә мөһтач оlanda өмрүмү түрк кими талан елә-ди. Түркүм чадырымдан көчүб кетдисә, илаһи, түркза-дәмн сән өзүн сахла!».

Низами Ширин сүрәтини јарадаркән ону Афага бән-зәтмәјә чалышмышды. Бу бахымдан о, охучуну сөјләдији әфсанәјә реал һадисәтәк јанашмаға чағырыр: «Сән бу әфсанәни ибрәтлә оху, елә зәнн етмә ки, әфсанә оху-јурсан. Бу дастаны охујуб кәрәк көз јашы төкәсән, (Ширини гәбринә) ачы күләб сәпасән. Она көрә ки, о, аз өмүрлү, чаван икән күл кими (солуб) бада кетди. Мәним гыпчағ бүтүм кими јериши јүнкүл иди. Санки слә мәним Афагымын өзү иди».

Низами Кәнчәви јарадымылыға лирик ше'рләрлә башламыш вә бу сәпкидә әсәрләр јазмағы өмрүнүн сову-надәк давам етдирмишди. Тәссүф ки, шаирин «Диван»ы тапылмамыш, ондан јалһыз бә'зи гәсидә, гәзәл вә рү-баиләр әлдә едилмишди. Низаминин адына чыхылан ше'рләри Иран алими Вәһид Дәстгирди үч јерә бөлмүш-дү: 1) Низаминин ше'рләри; 2) Низамијә андлийи шүб-һәли ше'рләр; 3) Низами тәхәллүслү башга шаирләрин ше'рләри. Сонрақы тәдгигатдан мә'лум олмушду ки, би-ринчи бөлкүнүн өзү дә јәгин дејил. Буна бахмајарағ, Низаминин 1983-чү илдә «Елм» нәшријјатында бура-хылмыш «Лирика»сында бә'зи истисналарла биринчи вә икинчи бөлкүдәки ше'рләр шаирин өзүнүкү һесаб едилмишдир. Низамијә андлийи шүбһәли (лакин һәмнн нәшрә салынмыш) ше'рләрдән еләләри вар ки, онларын

мәзмуну мүтәфәккирин әгидәси үчүн гәтијјән сәчијјәви дејил. Профессор Р. Әлијев Низамијә андлийи шүбһә-ли ше'рләри һағы оларағ онун «Лирика»сынын 1981-чи илдә һазырланмыш чапына даһил етмәмишди.

Низаминин гәсидә, гәзәл вә рүбаиләри өз мәзмуну вә идеја истигамәти е'тибарилә поемаларына тамамилә ујғундур.

Низами беш поемасына—«Хәмсә»јә көрә дунја әд-бијјаты тарихиндә мәшһурдур: «Сирләр хәзинәси» («Мәхзәнүл әсрар»), «Хосров вә Ширин», «Лејли вә Мәчһун», «Једди көзәл» («Һәфт пәјкәр») вә «Искән-дәрнамә». Бу поемаларда гурулушча бир сыра үмуми чәһәтләр вардыр: онлардан һәр бири дөврүн ән'әнәсинә ујғун оларағ товһид, миначат, пәјғәмбәр вә онун ме'ра-чы, падшаһын тә'риф вә с. һағғында фәсилләрлә баш-лајыр. Илк бахышда дини сөһбәт вә мәдһијә тә'сир и бағышлајан бу фәсилләрдә мүтәфәккирин варлыға вә идрака даир бахышларына кениш јер верилир. Поема-лын јазылма сәбәбләриндән, һәбелә һикмәт вә нәсиһәт-ләрдән сөз ачылан фәсилләрдә дә мүәјјән үмумилик нәзәрә чарпыр.

«Хәмсә»јә даһил олан поемалар өз мәзмуну, мүн-дәричәси е'тибарилә оријинал вә һәр бири ажрылығда бән-зәрәси гиймәтли сәнәт әсәридир. Шаир «Сирләр хәзинә-си» поемасында «тәзә бир фәнд ишләдиб, јени гәлибдә (сәр'и бәһриндә) абидә јаратдығыны, сәһәрнн сәһр пәр-дәсиндән она дон тикдијини» сөјләјир.

Низами һәмнн ииләрдә сарај шаирләринин һәмысы-ны архада бурахыб, сәнәт зирвәсинә уғурла јүксәлди-јини хәбәр верәрәк јазыр: «Мән онлары бу мәнзилдә гојуб, бир мәрһәлә онлардан габағ (атымы) чапмышам. Сөз алмазындан гылынч дүзәлдиб, даһымча кәләнләрин һәмысынын башыны вурмушам. Гәлә индики сәвијјәмдә тајым олмаса да, мәним рүтбәмнн башы јенә дә учала-чағдыр».

Әсәрдә мүтәрәғги ичтиман-сијәси вә етик-әхлағи фи-кирләр ажры-ажры ибрәтамиз һекајәтләрин фонунда ве-риллији үчүн даһа бөјүк тә'сир күчүнә маликдир. Бу үсулдан диқәр поемаларда да истифадә едилмишди.

Низами «Хосров вә Ширин» поемасыны мөвчуд рә-вәјәтләр вә о заман тарихдә исләри галмыш абидәләр әсасында јазмышды. Шаир гејд етмишди ки, «көнлә ја-тан», «кәлин евиндә душтағ галан» бу дастанын «Бәр-дәдә кәнара атылмыш јазысы варды. О јерин көһнә

жашлыларынын тарихиндэн мәнэ бу хэзинэнәмэ мә'лум олду». Шаир асаггалларын тәһрики илэ гэлэмэ алдығы «Хосров вэ Ширин» дастанынын мөвзусунун һәҗатдан көтүрүлдүҗүнэ, доғрулуғуна шаһид јадиқар галан абидләри көстәрмишдир: «Бисүтун дағы, Шәбдизин шәкли, еләчэ дэ Мәдаиндэ Пәрвизин гәсри, о јазығ Фәрһадын һәвәсқарлығы, сүд архынын нишанәси, Ширинин гәсри...».

Низами «Лејли вэ Мәчнун» поемасыны јазмағ үчүн Ширваншаһдан сифариш алмышды. Лакин «ше'рин мајасы севинч вэ наздыр (шухлугдур), ше'р бу ики амилдән мө'чүзэ јарадыр»—дејэ дүшүнән мүтәфәккир бу кәдәрли әһвалаты ишләмәјэ әввәлчә тәрәддүд етмиш, сонра оғлу Мәһәмәдин истәји илэ разы олмушду. Низами мөвзунун ағырлығыны гејд едәрәк јазырды: «Пәришанлығы, бәнд вэ зәнчир (олан јердә) сөз чылпағ (гуғу) вэ чансыхычы олар. Һәддиндән артығ бәзәк вурмағ да рәвајатин үзүнү корлајар. Јол тапмадығым белә бир мәрһәләдә ајдындыр ки, нечә нүктә (мә'налы сөз) демәлијәм. Нә бағ вар, нә меј, нә мурада чатмағ. Гумун гурулуғу, дағын сәртлијиндән нә гәдәр гәм-кәдәрлә сөз демәк олар?!».

Һәҗата никбин бахышлы шаирин фикринчә «ше'рдә шәкликдән сөз ачмалы ки, бејтләр рәвајет илэ ојнасын».

«Хәмсә»нин диқар поемалары кими «Лејли вэ Мәчнун» да фәлсәфи фикирләрлә зәнкиндир. Шаир өз сөз хәзинәсиндән халға пәј вермәк мәрәмы илэ јазыр: «Сәхавәт булудунун вер әли олмалы, бүтүн варлығлара лејсан (јаз јағышы) вермәли, тәмәннасыз јағыш кими јағмалы, чај кими ачмалы, Күнәш кими һәр јерә чапмалы, јол узуну кисә-кисә гызыл сәпмәли...». Шаир тәмәннасыз сәлдији гызыла бәрәбәр сөзләрдән оғлунун да бәһрәләнмәсини диләјир: «Бу ширин сөзү бүтүн дүнјаја сапирәм, өз әзиз оғлум да она гулағ ақсын». Мәпәммәдә он дөрд јаш дөврү үчүн верилән өјүд-нәсиһәтләр сәчијјәвидир: «Һапына, бачарығына көрә о пешәни сеч ки, көрдүјүн ишдән хәчәләт чәкмәјәсэн», елмләрә дәриндән јијәләнмәјэ чалыш, «аз даныш, дүрр кими сечмә даныш». Лакин әсәрдә мүтәфәккирин шаһа вердији өјүд-нәсиһәт даһа бөјүк ичтимай-сијаси мәзмун дашыјыр: «Әлқәнин, падшаһлығын рөвнәги үчүн түк гәдәр јарамазлыға јол вермәл», «Сәнин рә'јин ајдын (дүзкүн) олса да, башгаларынын фикрини рәдд етмә!».

Низаминин јарадычылығы әсәрдән әсәрә пүхтәләшмәкдә иди. 1197-чи илдә тамамланан «Једди көзәл» поемасы шаирин сөз хәзинәсинин јени парлағ ниңнес олду. Мүтәфәккир онун үзәриндә чидли јарадычылығ ахтарышлары апардығыны хәбәр верир: «Јенә дә кизли китаблары һамысыны арадым—дүнјанын учгарларына дағылмыш (китаблары), әрәб вә дәри дилиндә (дејилмиш) сөзләри, Бухари вэ Тәбәринин әлјазмаларыны вә башға паракәндә нүсхәләри ки, мүхтәлиф евләрин (сарайларын) хәзинәләриндә сахланырды, әлимә дүшән бүтүн вәрәгләрин һамысыны бир кисәјэ јиздим. Бүтүн бунларын һамысыны гәләмә алыб (китаба) башлығ (үнван) сечдим». Әсәрин баш гәһрәманы Бәһрам шаһ һағында Фирдовсинин (934—1024) «Шаһнамә» әсәриндә дә сөһбәт ачылмышды. Буну нәзәрә алан Низами өзүндән әввәл дејиләнләри тәқрарламадан јени фикирләрлә чыхыш етдијини јазмышды.

«Хәмсә»нин сон поемасы «Искәндәрнамә» Низаминин фәлсәфи вә ичтимай-сијаси фикирләрини даһа кур ишығландырмагла онун јарадычылығ зирвәсини тәшкил едир. Ики һиссәдән—«Шәрәфнамә» вэ «Итбалнамә»дән ибарәт бу гијмәтли әсәрдә Искәндәр фатех, әдәләтли шаһ вә пејғәмбәр кими көстәрилр. Низами дини вә милли тәәсүбкешликдән тамамирә узағ олан бу сурәтлә әләгәдар өзүнүн инсан вэ чәмијјәт һағында дүшүнчәләрини, јер үзүндә әмин-аманлығын вә хош-бәхәтлијин бәргәрар олмасы үчүн арзу вә диләкәрини гәләмә алмышды. Шаир елмә, билијә бөјүк әһәмијјәт верән Искәндәрин алимләрлә достлуғуну, онларын ағыллы мәсләһәтләри илэ һәрәкәт етдијини хүсуси нәзәрә чарпдырмагла ону өз дөврүндәки азғын, зүлмқар шаһлара гаршы гојмушду.

Низами бөјүк әсәрләр мүәллифи олмагла, һәм дә новаторду. Һәр бир ше'риндә, поемасында јени сөз, јени фикир сөйләмәк мүтәфәккирин башлыча гајәсиди. О, «тәзә сөз вә көһнә гызыл—һансы јахшыдыр?» суалына сәррафын дилиндән «Сөз јахшыдыр, сөз!» чавабыны вермишди.

Сөз гошанлары «әршин бүлбүлләри» адландыран мүтәфәккир јазырды ки, «Сөз гошмағ сирринин пәрдәси пејғәмбәрлик пәрдәсинин бир көлкәсидир», «Сөз пәрдәсиндә бир аһәнк олан кәсин бу һүчрдән көзәл бир сарайы вардыр». Низами гејд едир ки, бу шәрәфли ад асан тағанымлыр: Шаир үрәк «мә'дәниндән бир лә'л чыхарт-

маг үчүн једди көјүн гүббәсинә јарған салыр. Оғула бәнзәр чевик (рәван) бејтләри онун тәбинин атасы дүн-јаја кәтирир».

Низами јарадычылыг ахтарышларында әзмкардыр: «Фәләјә учалан бир сөз әлә кәтирмәјинчә фәләк кими сән дә әлдән дүшүб отурма». Газанылмыш уғурларла кифәјәтләмәјиб ишә тәләбкарлыгга јанашмаг јени сәнәт инчиләринин мејдана чыхмасыны тә'мин едәр: «Фикир јүрүшү гызышан заман ити јүрүшлү чәрх јумшаланда сәнин ад-санынын нишаны олан (һәр ше'ри) бәјән-мә ки, сәнә даһа јахшысы нәсиб олсун. Көвһәр дә әлдә етмиш олсан, ондан да јахшысыны ахтар, чүнки синәндә вар. Јахшы олар ки, сөзү кеч бәјәнәсән, уча рүтбәли сөз јарада биләсән».

Низами сәнәтә јүнкүл мүнәсибәти кәскин тәнгид етмишди: «Мәним ағлымы јериндән гопаран о сөздүр ки, сөзү сөзгошанлар абирдан салырлар. Чан (гүмәтинә) сатылан үрәк мејвәси мәкәр судурму ки, ону гуру чәрә-јә сатсынлар?».

Низами көһнә сөз усталарынын сөзү пакизә сөјләдикләрини, санки мирвари дешдикләрини гејд едиб кәстәрир ки, «дөвран доландыгча тоз гона-гона мирваринин үзүнү саралдар. Көһнә сөзләр бәзәкли гарыдыр, гарынын гызыл олмасы үнга кимидир». Бунунла, шаир өзүндән әввәлки поетик нүмунәләри рәдд етмир, «Хосров вә Ширин»и гәләмә алдыгы 576-чы (1180—81) ил үчүн онларын мүасир сәсләнмәдијини билдирир: «Демирәм, көһнә гызыл тәзәјә дәјмәз, дәјганус (гәдим пул) ки дедин арпаја дәјмәз».

Низами тәблиғ етдији нәчиб әхлаги кејфијәтләрин ичрачыларындандыр. Зәһмәти јүксәк гүмәтләндирән шаир илк нөвбәдә өзү зәһмәткешдир. Сәрф етдијиндән даһа чох мәнсул вермәји өз принципи едир: «Ипәк гуруду кими мән өз ишимлә бир јарпаг јесәм, ипәк бағышларам. Нарамым олсун әкәр бир хам су ичсәм, бир һалал бишмиши ағзымдан чыхартмасам. Бир хәзинә јаратмасам кечә јатмарам».

Шаир мәнсулдарлыгга өзүнү торпага бәнзәдир: «Зәһмәт чәкмәкдә әсил торпағам ки, бир арпадан бир чох хәзинә јетирирәм. Әввәлдә бир овуч дән јесәм да, бичән-дә бир хырман әвәз верирәм».

Низами ағыр зәһмәти һесабына әлдә етдији нәлијјәтин пахыллыгыны чәкәнләрә үз тутуб дејир: «Кәл кечә мә'дән газмағымы көр, мә'дән газмағ дејил, өз

чанымы газмағымы көр. Һәр дүррү ки ағзымдан чыхартмаг истәјирәм, нечә вурушла дөш-дөшә кәлирәм. Јүз дәфә одланыб бејними јандырмагга кечәләр бир шәбчырағ әлә кәтирирәм». О, бу фикир үзәринә сөнрәлар да гајытмышды: «Гурудан, көз јашымдан, үзүмүн сарылыгындан өз диварымы палчыг саманла сувадым. Вүчүдун бурада арпа чәрәји илә өтүшмәси, үрәк орада (сөз) хәзинәси тутмагга. Мән дүнјаны ојунла баша вурмадым. Јемәкдән, јатмагдан башга ишим дә вар иди. Мән елмин јени бир гапысыны ачмадан бир кечә дә олсун јатаға раһат кирмәдим».

Устад сәнәтқарын шәрәфли әмәји өз көзәл бәһрәсини вермишди: О, јаратдыгы мәнәли әсәрләрин фәзиләти илә өзүнү «һүнәр шаһларынын шаһы», дүнјаны көзән гәләмини (кәламыны) исә «дүнјаны фәһи едән бајрағ» адландырағга јазырды: «Бу шәнлик евиндә мәним нәғмәләрим олмаса, мүғәнниләрин нәғмәсини ким истәјәр, муғлар мејини ким ичәр? Бу һүнәримлә фәхр едирәм, валлаһ, нечә дә етмәјим? Белә ләтиф нүктәләрим (инчә сөзләрим), белә рәван ше'рим вар».

Шаир сөз хәзинәсинин (мә'дән гапысынын) гыфылсыз, һамынын үзүнә ачыг олдуғуну сөјләјир, зһра онун үлви мәгсәди халға хидмәт етмәкдир: «Бир данәдән бир ағач јетирмәлијәм ки, һәр кәс ондан бир мејвә дәрсә, ағачы әкәнә «Еј хошбәхт!» десин».

Лакин мүтәфәккир гоншу малыны оғурлајан (башгаларынын јазысыны мәнимсәјән) бир овуч алчагдан еһтијат едир: «Бу чаршы базарда мән нечә дүкан гурум ки, оғру-гулдурдан аманда галым?». О, әлә кәтирдији сәнәт «шәбчырағыны» еһтијачыны өдәмәк үчүн шаһа көндәрмәк мәчбуријјәтиндә оларкән сарај шаирләринин таланына мә'руз галдығыны билдирир: «Илаһи, сөз гапанлар пусғуда дајаныблар, бир һасар вер ки, сөзүмү көрмәсинләр».

Низами әдәби оғруја е'тираз етмәклә бәрәбәр јазыр: «О ки, диләнчилијә разы олмушдур, де ки, дур кәл, гапы ачыгдыр. О ки, бир пајын мөһтачыдыр, мән (онун јеринә) олсајдым, чәрә нә иди. Ики дүнјанын хәзинәси әлимдәдир. Бир мүфлисин оғурлуғуну нијә көрүм? Әли ашағыла сәдәгә вермәк мәнә вачибдир. Истәјир оғурласын, истәјир алсын, мирварид дәнизи, чәваһир мә'дәнијәм. Лағым вуранлардан нијә инчијим?!». Шаир јәгин биләр ки, ондан оғурланан фикирләри оғруја фәјда вермәз. О, өз сәрвәтинә әл атанлара бир мәсәл чә-

киб, бу гәнаәтә кәлир ки, «чоҳ һеч заман азын үстүнә кетмәз. Бир жүзә гатышар, жүз бирә гатышмаз». О, бу тохтаглыгла «мән дәрјајам, дамла оғрулардан нә үчүн горхум»,—дејир.

Гәрибә дә олса, сөз диләнчиләри «мал» саһибинә јахшылыг әвәзинә пислик етмәјә чалышырлар. Бу јердә шаир јазыр: «Шәкәр вериб зәһәр алмаг лазым кәлир, һәр инчә сөзә бир сөјүш ешитмәк лазым кәлир. Мән дәрја кими әтәјимдән дүрр төкүрәм, јахам исә тәһнә дашлары илә долудур. Мәнә чий кәрпич кими кәсәк атырлар». Бунунла белә, һагсыз гылынчын кәсәрсиз, зәһф шамын сөнүк олмасы мүтәфәккирә јахшы мәлум иди: «Чоҳ мәни инкар едәнләр әлләриндә гылынч кәдиләр, мәнә гылынч вурдулар, лакин өз шамларыны сөндүрдүләр».

Низами Кәнчәви кәләчәјә бөјүк үмид бәсләјир, јаратдығы әсәрләрлә әбәди јашајачагына дәриндән инанырды. Өлмәз сәнәт инчиләри илә өзүнә эзәмәтли абидә үчалтмыш мүтәфәккир шаир һаглы олараг јазырды: «Бу мәнзүмәни охујан вахт Низаминин һүзуруну сөзүн арасында тапарсан. Һәр бейтдә сәнә бир сирр ачан кәс сәндән нечә кизли гала биләр? Јүз илдән сонра әкәр сорушсан: «О һарададыр?» һәр бейтдән сәс кәләр: «Будур о!».

Јүз илләр өтдү, устад сәнәткар заманын ағыр сынагларындан, дөврүн чәтин кешмәкешләриндән уғурла чыхды. Мин илләр дә өтсә о, һәмишә јашар сәнәти илә инсанларын гәлбиндә беләчә өмүр сүрүб, әбәдијјатә говушачагдыр.

Чошгун ичтимаи-сијаси вә дәрин елми-мәдәни мүһитдә јашајыб јарадан Низаминин әсәрләри фәлсәфи фикирләрлә зәнкинди. Онуң варлыг, инсан вә идрак һаггында дүшүнчәләри дөврүн мүтәрәгги консепсијаларыны әкс етдирмәклә барабәр, өз үслубуна, дејилиш тәрзинә, һабелә бир сыра орижинал чәһәтләринә көрә дә сечилир.

АЛЛАҢ ВӘ МӨВЧУДАТ ҺАГГЫНДА

Низами Кәнчәвинин варлыга даир бахышларында илк нөвбәдә Аллаһ илә мөвчудат (мадди вә мә'нәви шәјләр аләми), онлар арасында мүнасибәт нәзәрән кечирилир. Мүтәфәккир шаирин бу барәдә фәлсәфи дүшүнчәләри о дөврүн мөвчуд тә'лимләри, хүсусән ислам дини зәмининдә јараныб формалашмышды.

Низаминин әсәрләриндә Аллаһын вәсфи үчүн ишләдилән кәламлар дини ифадәләрә чоҳ јахын олуб, онларла һәмәһәң сәсләнир. Шаирин нәзәриндә «Аллаһ» һеч шәјлә мүгајисә едилә билмәјәчәк дәрәчәдә кениш аңлајышдыр: «Онуң әввәли ибтидасыз әввәл, ахыры интәһасыз ахырдыр», «Бир гәдим ки, әввәлинин мәтләи јохдур, бир бөјүк ки, ахырынын мәтәи јохдур», «О Аллаһдыр ки, заһири өлчүсү јохдур, вәчудунун әввәли, ахыры јохдур». Јахуд, башга сөзлә «Бидајәтдә һәр шәјин бидајәти, ниһајәтдә һәр шәјин ниһајәти». Бунунла да Аллаһын «варлыгы вә атрибутлары эзәли вә әбәдидир». Эзәли, башлангычсыз варлыг һаггында дејилир: «Сән доғуламамысан, галан һамы доғулушдур». Аллаһын әбәдидији, сонсузлуғу өлмәзлијиндә, мәһволмазлыгындадыр: «О, мүгәддәсдир, чүнки фәнасы јохдур».

Низами эзәлилик кејфијјәтинә көрә Аллаһа мүрачәтлә дејир: «Сәнин варлыгын өзүндәдир», «Сәндән башга һеч кәсин варлыгы өзүндән эмәлә кәлмәз».

Бүтүн динләрдә Аллаһа, фәлсәфи тә'лимләрдә илк сәбәбә (перипатетизмлә Вачиб варлыга, ишрағиликдә Ишыглар Ишыгына) мәнтиги тәриф верилә билмир Низаминин тә'биринчә, «илаһи гүдрәтин мәнбәјини арашдырмаг һеч кәсә дүјүнү ачмаз». О, јалныз «өз атрибутлары илә вәсф едиләндир».

Аллаһ илә мөвчудат арасындакы мүнасибәт дини, дини-фәлсәфи вә фәлсәфи консепсијаларда өзүнәмәхсус шәкилдә шәрһ едилмишдир. Дини дүнјакөрүшүнә көрә, Аллаһ халиг, мөвчудат мәхлуғатдыр. Креатсионизм адаланан бу тә'лим дүнјанын, чанлы вә чансыз тәбиәтин вәһид јарадычы һөкмлә хәлг едилдијини тәсдигләјир. Дини бахышлар—схоластика вә мистика креатсионизми гәбул едир. Шаирин јашадығы дөврдә XII әсрдә фәалијәт көстәрән елми-фәлсәфи тә'лимләрә — Шәрг перипа-

тегизми, пантеизм вә ишрагилијә кәлдикдә, онларда халиг илә мәхлугат мүнәсибәти јохдур, креатсионизмн јерини ја еманасија нәзәријјәси тутур, ја да Аллаһ илә мөвчудат сәјсәз-һесабсәз атрибутлардан ибарәт ваһид субстансијадан тәшәккүл тапмыш билинир.

Низами Кәңчәвинин дүнјакөрүшү мөвчуд консепсијалардан һансына дүз кәлир? Бу суала ајры-ајры мөһлифләр бир-бириндән фәрғли чаваблар вермишләр. З. Гулузадәнин фикринчә, Низами ирсинә мөхтәлиф дүнјакөрүшләр, онун тәбиринчә, «трактовалар» хасдыр: О, «Шәрг мөдәнијјәти тарихинин нәзәри проблемләри вә низамишүнәслиг» китабында јазыр: 1) Аллаһ-ја-радычы илкиндир, дүнја јохлугдур (бу, дини-идеалист дүнјакөрүшүдүр); 2) Аллаһла јанашы, дүнја да гәдимдир, әбәдидир (бу, дуалист дүнјакөрүшүдүр). Ики дүнјакөрүшү аз имиш кими, З. Ә. Гулузадә «Сирләр хәзинәси» поемасында Низамијә үчүнчү бир дүнјакөрүшүнү (трактованы) — пантеизми дә иснад верир. О, јазыр: «Поемада бу ики трактовка илә јанашы, бәлкә дә бүтөвлүкдә Низами дүнјакөрүшүнә әсасландыгда о бириләриндән үстүн олан, Аллаһ илә дүнјанын гаршылыгыла әлағәсинин үчүнчү бир трактовкасы да вардыр — бу, Аллаһ илә дүнјанын гаршылыгыла мүнәсибәтинин пантеист трактовкасыдыр, варлыг һаггында әсасән суфи фәлсәфәси тәрәфиндән кәтирилмиш пантеист тәсәвүрдүр» (сәһ. 109—110).

Низамидә пантеист дүнјакөрүшүнүн мөвчудлуғуну әсасландырмаг үчүн она суфизмин дәрин тә'сир кәстәрдијини иддиә едән З. Гулузадә «Хәмсә»нин вә «Лирика»нын тәһлили заманы шаирин суфизмә бағлылығынын ифаләси үчүн 100 дәфәдән чох «суфи» тәркиби сөз ишләтмишдир: «Сирләр хәзинәси»ндә «суфи дүнјакөрүшүнүн дәрин тә'сири» вардыр (сәһ. 104); «Низаминин дүнјакөрүшүнүн формалашмасына суфи фәлсәфәсинин мөһүм тә'сириндән поеманын чохлу башга бейтләри дә сөз ачыр» (сәһ. 111); «Низами инсанлары суфи кәмиллији јолу илә кетмәјә чағырыр» (сәһ. 116); «Суфи фәлсәфәсинин принципләри поеманын («Хосров вә Ширин»ин) бүтүн дүнјакөрүшү мәзмунуна нүфүз едир» (сәһ. 133); Низами «суфизмин аңлајышлары вә образлары илә дүшүнүр» (сәһ. 149); «Низами Мәчнунда бөјүк суфи образы јаратмышдыр» (сәһ. 159) вә и. а.

Суфизмин Низамијә тә'сир едиб-етмәмәсини мөјјәнләшдирмәк үчүн онун әсәрләрини суфизмә даир мәнбә-

ләрлә тутушдуруб мүнәкимә јүрүтмәк лазымдыр. Белә етдикдә ујғунлуг јох, бунун әкси ортаја чыхыр. Мәсәлән, Гәллачын өз адыннан «Әнә әл-һагг» («Мән һаггам») демәсини Низами рәдд едәрәк Аллаһа мурачиәтлә јазмышдыр. «Сәндән башга ким чүр'әт едиб дејә биләр»: «Әнә әл-һагг»? «Өзүндә аллаһлыг ахтармаг јарамаз» — дејән Низами хатырладыр ки, «Аллаһлыг кәндхудалыгдан үстүндүр». Мүтәфәккир «Хосров вә Ширин» поемасында чох ајдын шәкилдә демшидир: «Јаралылышда Халигин әләмәтләрини ахтармаг олмаз, ахы, илаһи һакимијјәт јер һакимијјәтиндән үстүндүр».

Низаминин ишләтдији «мәһәббәт», «ешг», «шәраб» вә с. аңлајышларын мәзмуну специфик олараг о дөврләки суфи мүтәфәккирләрин әғидәсинә ујғун кәлир.

З. Гулузадә Низами јаралычылыгында даһа башга тә'сирләр көрәрәк, «Сирләр хәзинәси» поемасы һаггында данышаркән јазыр: «Аңчаг поемаја реқнонун тә'сирини чох күчлү дә олса суфизмин тә'сири илә мөһдудлашдырмаг гәтијјән доғру дејилдир, зира поемала башга фәлсәфи мәктәбләрин вә чәрәјанларын, о чүмләдән исмаилизм фәлсәфәсинин, онун мистик формада сон дәрәчә һнсс олунан тә'сири дә өзүнү кәстәрир».

О, сонра бу фикри даһа дә дәринләшдирир: «Сәчиј-јәвидир ки, исмаили вә суфи фәлсәфи мотивләри поемада үзви сурәтдә чулғашыб, хүсусилә онун башланғыч фәсилләриндә парлаг сурәтдә ашкар олур».

Низамидә шиәлијин бир голу олан исмаилизм тә'сири дә јохдур. Сырф исмаилијә хас әғидәләр онун дүнјакөрүшүнә јаддыр. Низаминин космоложи бахышлары исмаилләрин дејил, Шәрг перипатетикләринин тә'лиминә ујғундур. Илаһинин инсандә тәчәссүм етмәсини, һәлл олмасыны, бир руһ кими ајры-ајры шәхсләрә кечмәсини — тәнәсүхү гәбул етмәк бүтүн шиә фирғәләри үчүн сәчијјәви чәһәт иди. Исмаилләр Аллаһын бә'зи атрибутларыны инкар едирдиләр. Бүтүн бунларә көрә, Низами исмаилләрә рәғбәт бәсләјә билмәзди. Шаир «өз биллији илә зәманәннн ән шөһрәтлиси» кими сәчијјәләндирдији Бәһрам шаһын әлејһиннә ким чыхыш етсә дејир ки, о, исмалидир. З. Ә. Гулузадә бу факты белә јозур: «О заман исмаилләр һаггында хејрхәһлыгыла јазмаг, әлбәттә, гејри-мүмкүн иди».

Низамитәк мәғрур шәхсијјәт һаггында бу чүр данышмаг тәәсүф һисси доғурур. Даһи шаир буна санки чаваб олараг јазырды:

Һеч кәсдән борч ғәбул етмәмишәм,
Урајим һәр нә дејибсә «De!» демишәм.

Беләликлә, мөһкәм мәнтиги вә сон дәрәчә жүксәк бәдин олдуғу гәдәр дә дәрин елмлијә малик Низами өзсиндә бири дикәринә әкс дүнјакөрүшләрини, һабелә өзүнү рәғбәт бәсләмәдији бир пара әгидәләрин (суфизм, исмаилизм) тәсирләрини ахтармағ әбәсдир.

Низаминин онтологијасынын бүтөвлүкдә пантеист характердә олдуғуну иддиә едән З. Гулузадә ашағыдакы бејти мисал чәкмишдир:

Бытие твое—образы существующего,
Ты других—другие—твое подобие.
(Сәнин варлығын мөвчудатын образлардыр,
Сән башгаларынын, башгалары сәнин бәнзәриндир).

Әлбәттә, Аллаһа мұрачиәтлә дејилмиш бу кәламын пантеист фикир ифадә етдијини сөйләмәк оларды. Ләкин бејтин фарсча орижиналына баһанда онунла тәрчүмә арасында кәскин фәрг мејдана чыхыр. Бејт фарсча беләдир:

Һасти-ји то сурәт-е пејвәнд ни,
То бекәс-о кәс бе-то манәнд ни.

З. Ә. Гулузадә фарсча ни инкар әдатына мәнәл гојмадығы үчүн бејти әкс мә'нада тәрчүмә етмишдир. Онун дүрүст тәрчүмәси беләдир:

Сәнин варлығын гоһумлуғ әлағәләринин образы дејилдир,
Сән һеч кәсә, һеч кәс Сәнә бәнзәмир.

«Гоһумлуғ әлағәләринин образы дејилдир» ифадәси Гур'анын «О доғмамышдыр вә доғулмамышдыр» әјәси-нә ишарәдир.

Беләликлә, З. Ә. Гулузадә һәмнин бејти әкс мә'нада тәрчүмә едиб буну Низамидә пантеизмин тәсдигинә мисал кәтирирсә, онун дүзкүн тәрчүмәси Низамидә пантеизмин инкарына сүбүттүр.

З. Гулузадә Низаминин лирикасындан данышаркән әввәлчә, онун дини идеалист мөвгедә дурдуғуну, «инсанын өзүнү сафлашдырма, дүнјәви, чисмани оланла ону бағлајан хүсуси мәнән вә дүнјадан имтина етмә јолу илә «чан евинә» көчмәк чәнди барәдә» јаздығыны кәстәрпир. О, гејд едир ки, «Диванда биз фани мүмкүн варлыға гаршы дуран вачиб варлығ кими Аллаһ һаггында

Низаминин тәсәввүрләринин ифадәси илә растлашырығ». Бүтүн буңларә баһмајарағ, З. Гулузадә Низамини јенә дә пантеист етмәјә чалышыр: «Низами «Диван»ында орта әср пантеист фәлсәфәсинин ашкар тәсирин дујулур. Бу тәсирин јалһыз формал, јахуд да маһијјәт характери дашыдығы барәдә «Диван»ын тәһлилинә әсәланарағ мұһакимә јүрүтмәк олар» (сәһ. 212).

З. Гулузадә шаирин «Диван»ында пантеизмин олмасына сүбүт үчүн фәхријјә гәсидәсиндән беш мисра се-чиб мисал кәтирмишдир:

Созерцатель, озаряющий мир, небо, четыре стихи — я,
Что движение звезд? Я — суть, а они предо мною малы...
На вратах моих мыслей, которые священным Иисусом пришли,
Плоть, дарующая жизнь, обладатель дыхания второго Мессии.
Печатью вечности отпечано «Книга милости завершающая».

(Дүнјаны, көјү, дөрд үнсүрү ишығландыран мұшаһидәчи мәнәм,
Улдузларын һәрәкәти нәдир? Мән маһијјәтәм, онлар мәнни гаршында аздыр...
Мүгәддәс Иса тәрәфиндән кәлмиш фикирләринин гапыларында
Һәјат бәхш едән чәсәд икинчи Мәсиһин нәфәсинә маликдир.
Әбәдијјәт мөһүрү илә «Тамамлајычы мәрһәмәт китабы»
јазылмышдыр).

З. Гулузадә «Диван»дан кәтирдији игтибасларда әсәсән Р. Әлијевин тәрчүмәсиндән истифадә етдијини билдирмәсинә баһмајарағ, бурада да там сәрбәстлијә јөл вермишдир. Бир мисрасынын З. Гулузадә тәрәфиндән јери дәјишдирилмиш һәмнин парча Р. Әлијевин тәрчүмәсиндә беләдир:

Я — солнце, освещающее мир, находящееся на небосводе
четвертой сферы,
Я — плоть, дарующая жизнь, по дыханию я — второй Месих...
Первопричина движения звезд — я, а они мои нахлебники...
На двери моей души, которая является святилищем небесных тайн,
Отпечатано печатью вечности: «Самая лучшая книга —
завершающая».

(Мән көј гүбәсинин дөрдүнчү сферасында јерләшән, дүнјаны ишығландыран күнәшәм,
Мән һәјат бәхш едән чәсәдәм, нәфәсчә икинчи Мәсиһәм...
Улдузларын һәрәкәтләринин илк сәбәби мәнәм, онлар мәнни сајәмдә доланан түфејлидирләр...
Көј сирләринин чисми олан гәлбимин гапысында
Әбәдијјәт мөһүрү илә јазылыб: «Ән јахшы китаб
тамамлајычыдыр»).

Әлбәттә, бу тәрчүмәдә мүасир охучунун баша дүшмәдији анлајышлар ола биләр. Мәтнә верилмиш шәрһләр

чәтинлији арадан галдырып: кеосентризм нәзәријјәсинә көрә, Күнәш, дини рәвәјәтә көрә, Иса (Мәсиһ) дәрдүнчү көјдә јерләшир. Шаир өзүнү фикирләри сарыдан дүнјаны ишыгландыран Күнәшә, ше'рләри сарыдан нәфәси һәјәт бәхш едән Исаја бәнзәтмишир.

Низами өз дөврүндә улдузлар, даһа доғрусу, планетләр сајылан шаирләри түфејли адландырымышдыр, чүнки онлар ондан оғурладылары ше'рләрин һесабына доланырдылар.

Ахырынчы бейтдә Низами өзүнү ислам пејғәмбәри илә, әсәрләрини исә Гур'анла мүгајисә етмишир, зира пејғәмбәрлик Мәһәмәдлә, мүгәддәс китаблар Гур'анла тамамланмышдыр.

3. Гулузадәнин тәрчүмәсиндәки кими, әкәр Низами «дүнјаны, көјү, дөрд үнсүрү ишыгландыран мүшаһидәчи мәнәм», улдузлар «мәним гаршымда аздыр», «мүгәддәс Иса тәрәфиндән кәлмиш фикирләрин гапыларында һәјәт бәхш едән чәсәд икинчи Мәсиһин нәфәсинә маликди» вә и. а бир-бири илә ујушмајан ифадәләр сөјләмиш олсајды белә, бу, пантеизм адландырыла билмәзди. Чүнки бурада Аллаһ илә мөвчудатын бирлијиндән вә ејнилијиндән сөһбәт кетмир.

«Диван»дан кәтирилмиш сонрақы игтибасын тәрчүмәсиндә дә вәзијәт бундан јахшы дејилди.

Сказала, что отныне стала я им, он мною.

Сказал я с любовью: о прекрасная, стань другом Низами.

Мисрасынын јери дәјишдирилмиш һәмин бейтин оријиналы вә дүрүст тәрчүмәси беләдир:

Гофтәм бе-мәһр еј назәнин, шу ба Низами һәмнешин,
Гофта ке башәм ба'д әз ни мән ан-е у, у ан-е мән.

(Мәһәббәтлә дедим: еј назәнин, Низами илә үнсијәт сахла.
Деди ки, бундан сонра мән онунку оларам, о мәнмики).

Р. Әлијевин тәрчүмәсиндәки «я принадлежу ему, а он принадлежит мне» тә'бирини дәјишиб, «стало я им, он мой» («олдум мән о, о мән») шәклинә салмаг һеч бир тәһлил спесификасына ујғун кәлмир, үстәлик реал инсани мүнәсибәт ифадә едән фикри мә'насызлашдырыр.

3. Гулузадә «эпоханын антиортодоксал идеоложи чәрәјанларындан, хүсусилә суфизмдән кәлән пантеист тәсәввүрә «Диван»да да дөнә-дөнә раст олунур» десе дә, буна һеч бир инандырычы мисал чәкә биләммишир.

3. Гулузадәнин нәзәриндә «орта әсрләрдә һәр һансы идеолокијанын вә һәр һансы тәлимин тәһлилиндә онларын һаким динләрлә вә дини идеолокијаларла фикир ајрылығы дәрәчәсинин мүәјјәнләшдирилмәси вәчибди»р. Бу принциплә о, Низами Кәнчәвидә јох јердән антиортодоксал руһ ахтарыр. Суфизм вә исманлиизм хәтти илә Низамини пантеист едиб, ону динә лагејд, бә'зән дә мүхалиф кәстәрмәјә чалышан 3. Гулузадә 30 дәфәдән чоһ антиортодоксал вә истәдији гәдәр бид'әтчи дамғасына өл атмышдыр. «Мәһәмәд пејғәмбәрин ме'рачы барәдә фәсилдә Аллаһ һағгында тәсәввүр антиортодоксалдыр вә суфизмин фәлсәфәсинә јахындыр» (сәһ. 112); «Низаминин дүнјакөрүшү ... өзүнүн антиортодоксаллығы илә сечилди вә шаирә мүасир олан антиортодоксал чәрәјанларын идеолокијасынын демократик истигамәтләри илә даһа чоһ бағлыдыр» (сәһ. 223).

Низамини антиортодоксаллығыны «әсасландырмағ» үчүн о, шаирин фикирләрини тәһриф едир.

«Искәндәрнамә» поемасында «Сән ағлын көзүнә ишығ вердин. Доғру јолу Сән чырагла ишыгландырдын» дејән шаир «Сирләр хәзинәси»ндә һәмин фикри образлы шәкилдә белә ифадә етмишир: «О, ағлын инчә сапына инчи дүзәндир, ағлын тутгун көзләринә ишығ верәндир».

3. Гулузадә бу бейти бир гәдәр сәрбәст тәрчүмә едикдән сонра јазыр: «Аллаһ өз зәиф мәхлугундан—инсандан гәтијјәй узағ дејилди. О онунла, инсаны дүнјалар үзәриндә јүксәлдән сөзүн вә ағлын бөјүклүјү илә бағлыдыр, тәкчә кәинатын «сирләринин» идракына дејил, һәм дә јарадычынын идракына чан атар, өз јарадычысыны дәрк едәр. Фикир антиортодоксалдыр, бид'әтчиди»р.

Көрүндүјү кими, игтибас кәтирилмиш бейтдә инсанын Аллаһла бағлылығы, онун кәинатын «сирләринин», Аллаһын идракына чан атмасы, өз јарадычысыны дәрк етмәси һағгында бир кәлмә белә дејилмир. Бу һалда фикрин антиортодоксал, бид'әтчи олуб-олмамасынын Низамијә дәхли јохдур.

Һал-һазырда Низаминин бүтүн әсәрләринин Азәрбајчан вә рус дилләриндә тәрчүмәләри вардыр. Онларын поетик вә сәтри вариантларыны тутушдурдуғда арада мүәјјән фәргләр көрүнүр. Бу да тәбиидир. Оријинала һәтта максимум јахын филоложи тәрчүмәләрдә дә нәгсанлардан тамамилә гачмағ чәтинди. Бә'зән дүрүст

сәтри тәрчүмәнин өзүндә мә'на дәгиг алынмыр. Мәсәлән, «Игбалнамә»дә Искәндәрдин бир даға раст кәлдији јер-дә дејилир:

Кәруһи бәр ан куһ динпәрваран,
Мүсәлман-о фариф зе пејғәмбаран.

(О дағда динпәрвәр бир халг варды,
Мүсәлманды, амма пејғәмбәрләри јох иди).

Мөвчуд лүғәтләрдә мүсәлман сөзү илә елә «мүсәлман» («ислам динниә тапынан») мә'насы көстәрлир. Лакин мүсәлман пејғәмбәрсиз тәсәввүр едилмир: халг мүсәлмандырса, пејғәмбәри Мәһәммәд әлејһиссәләмдыр. Бу һалда әрәбчә әсләмә фе'линин «итаәт етмәк» мә'насындан сөз көтүрмәк лазым кәлир:

О дағда динпәрвәр бир халг варды,
Итаәткарды, амма пејғәмбәрләри јох иди.

«Хәмсә»нин вә «Лирика»нын сон тәрчүмәләри низамшиһнаслығда мүһүм һадисәдир, тәдгигатчыларә бөјүк көмәкдир. Анчаг шаирин ифадәләриндәки инчә мә'налары дүрүст анламағ үчүн мүтләг орижинала мүрачиәт едилмәлидир. Бурада Низаминин идејаларыны әввәлчәдән нәзәрәдә тутулмуш «изм»ләр гәлибинә салмағ мөгсәдилә тәһриф етмәк јарамаз. Мөвчуд тәрчүмәләри гәнаәтбәхш сәјмајан З. Гулузадә јазыр ки, «фәлсәфи көрүшләрин тәһлили спесификасыны нәзәрә алыб биз ја сәтри тәрчүмәләрин бир һиссәсини дәгигләшдирмиш, ја да таммилә јенидән тәрчүмә етмишик» (сәһ. 101). Тәәссүф ки, З. Гулузадәнин һәммин тәрчүмәләрә вердији дүзәлишләр шаирин әсәрләринин тәһлилиндә чиддә тәһрифләрә апарыб чыхармышдыр. Мәсәлән, «Сирләр хәзинәси» поемасындакы

Пәрде гошаји фәләк-е пәрдедар,
Пәрдекије пәрдешенасан-е кар.

(О, пәрделәјән көј гүббәсинин пәрдәсини ачандыр,
Пәрделәи иши биләнләрин пәрделәнмишидир) —

бејтини З. Гулузадә «фәлсәфи көрүшләрин тәһлили спесификасыны нәзәрә алыб», таммилә јени, орижиналда олмајан мәзмунда охучуларә чатдырмышдыр:

Сбрасывание завесы с бога, находящегося за завесой,
Дело постигших завесу

(Пәрде архасында олан Аллаһдан пәрдәнин атылмасы
Пәрдәни дәрк едәнләрин ишидир).

З. Гулузадә буну «Аллаһы көрмәк барәдә антиортодоксал-идејаја» мисал чәкмишдир.

Әввәлә, фәләклән әвәзинә Аллаһдан демәк олмаз. Белә ки, фәләк сөзү «көј гүббәси» демәкдир, онун «Аллаһ» мә'насы јохдур. Икинчиси дә, поеманын мәтнинә көрә бу бејтдә мүбтәдә Аллаһдыр, һәм дә О, кәләл көрүнмәздир. Демәли, идеја антиортодоксал дејилдир.

Низаминин Аллаһ, инсан вә дикәр варлығлар арасында мүнәсибәтә бахышы пантеист мәзмуна зиддир. Низами әкәр долајысы јолла, јахуд башга бир үсулла пантеизмә мејл едиб, антиортодоксал ислам мөвгејиндә дурса иди, ортодоксал ислам идеолоғлары буну баша дүшмәздиләрми? Тәсадүфи дејилдир ки, Низами ирси идеја чарпышмаларынын кәскинләшдији XII әсрдә, еләчә дә бүтүн сонракы дөврләрдә һеч бир һүчума мә'руз галмамышды.

З. Гулузадәнин Низамијә субјектив мүнәсибәти онун башгалары һаггында ирәли сүрдүју бир мүддәаны јада салыр: «Бә'ән о јерә кәлиб чатырлар ки, мүтәфәккирин мүлаһизәләринә сун'и сурәтдә истәнилән характери верирләр...» (сәһ. 16—17).

Беләликлә, Низамини антиортодоксал, бид'әтчи етмәк нијјәти илә пантеист гәләмә вермәк үчүн «Хәмсә»дә вә «Диван»да суфилик, исмаилилик вә с. тәсирләри ахтармаға лүзүм јохдур.

Низами Кәнчәвинин дүнјакөрүшү дини, дини-фәлсәфи вә фәлсәфи концепсијалардан һеч бирини басмағәлиб тәқар етмир, мөвчуд тә'лимләрин бир чохундан таммилә тәқрид едилмиш дә дејилдир. Мүтәфәккир Аллаһ илә мөвчудат арасындакы мүнәсибәти шәрһ едәркән креатсионизмә әсасланмышдыр. О, Аллаһа «варлыгы ихтира едән», «варлыгын әсасыны јарадан», «бүтүн вар оланларын халиги» дејәрәк фикрини диндәки «күн фәјәкун» («ол демәклә олур») ифадәси илә тәсбит едир: «һәр варлығда ки, һәрф јаздын, бүтүн нахышлары ики һәрфлә охудун. Дағ чапмадан каф (к) вә нун (н) илә фәләк кими биситун көј јаратдын». «һәрәкәт едән вә һәрәкәтсиз нә варса, Сәнин «күн фәјәкун» илә јаранмыш». Лакин Низами хәлг олма просесини ејнилә мүгәддәс китаблардакы кими тәсвир етмәмиш, бә'ән мәгамларда ону фәлсәфи мә'наја јахынлашдырмышдыр.

«Елэ ки, О, фэлэжин көвһәрини сапа дүздү, кечәнин зүл-
фуну жохлуғ тозундан дараглады».

Шәрг перипатетикләри мөвчудатын мејдана чыхмасыны Вачиб варлығын боллуғу вә онун фәзиләтинин ашыб-дашмасы илә, ишрағи философлар Ишығлар Ишығынын зәнкннлији, зијасынын мүтләг сурәтдә шөлә сачмасы илә әлагәләндиридирләр. Эрәбдилли перипатетизмдә «үчлүжә» («әс-салус»), јахүд «үч ипостаса» («сә-ласәт әганим») әсасланан еманасијада Вачиб варлыгдан сонрақы мөвчүд шәләрин үчлүжү нәзәрдә тутулур: әгл, нәфс вә чисм. Ишрағиликдә исә еманасијанын мүн-дәричәси ишығ вә гаранлыгдан (чисмдән) ибарәтдир ки, бу бахыш билаваситә зәрдүштилийин дуалист тәлиминин тәсири алтында формалашмышдыр.

Низами үчлүжү дә, икилији дә тәнгид етмишдир. Марағлыдыр ки, мүтәфәккирян нәзәрдә тутлуғу үчлүк Шәрг перипатетизминин дејил, билаваситә неоплатонизмин христианлыгла чулғашмыш тәлимидир: Ваһид, әгл вә нәфс.

«Чан (нәфс) илә ағыл вә ағыл илә чанын (нәфсин) вәһдәтини «дирилиқ сују» адландыран Низами бир гәдәр бәднн шәкилдә јазыр: «Чан чырағдыр, ағыл исә онун јағы, ағыл чандыр вә бизим чанымыз онун бәдннидир. Ағыл бағышланмыш чан Танрынын бизә бәхшишидир. Чан ағылла әбәди диридир».

Низами әгл вә нәфсин (чанын) Ваһиддән төрәндијин вә бу икисиндән әввәл Ваһиди «көрмәји» төвсијә едәрәк јазыр: «Бунларын икисинин һасили јалныз о Ваһиддир вә һеч шүбһә жохдур ки, онун һәр икиси сәндә вардыр. Бунларын икисинин васитәсилә о Ваһидә чатмасаң, һеч кимә демә ки, сән һәлә һеч кимсән. О Ваһиди тапан кими һәр икисиндән (ағыл вә чандан) әл чәк».

Әршин (һәр ики аләмин) фөвгүнә јүксәлмиш инсан үчүн һәнкнн чисмн һабелә әгл вә нәфс дә архада галмыш сајылыр, Ваһиди көрмәклә төвһид (Аллаһын тәклији) играр едилир: «Ајағыны һәр ики аләмин башына гој, үчлүкдән ваз кеч, чүнки бу, бош тәсәввүрдүр. Икиликдән дә кеч, бу, икипәрәстликдир. Киши кими бирлик сапындан јапыш, икилији ат, үчлүжү исә бирә чевир. Сән о үчүн үчлүјүндән чаныны гуртармајынча, вәһдәт топуңу (товһиди) көјләрә учалда билмәзсән. Бунларын һәр икисиндән хилас оландан сонра әфсанә демә, бу мәгама јетишәндән сонра галан һәр шәј һава вә һәвәсдир».

Низами Аллаһ илә мөвчудат арасындақы мүнәсибәти изаһ едәркән Шәрг перипатетизми илә ислам креатсионизми арасында өз фәлсәфи дүшүнчәләринин үмуми мәнтигинә ујғун бир мөвгә тутмушду. Онун фикринчә, мөвчудатын мејдана чыхмасы Аллаһын сәхавәти илә кәрәмәтинин абад олмасы сајәсинәдир: «Онун сәхавәти илә кәрәмәти абад оlanda варлығ жохлуғ буховундан азад олду». «Мөвчудаты хәлғ етмиш Аллаһын варлығы әбәди сәхавәт мәдәнидир». «О, бүтүн сәхавәт чешмәләрини јарадандыр, бүтүн вар оланларын халигидир».

Низами јаранмыш варлығларда сурәт вә чаны, һабелә, һәр икисинин бирлијини гејд етмишдир: «Әршин шаһы чаһаны јарадаркән һәм сурәт, һәм дә чан мәмләкәтини јаратды. О, әдәб тәртибинә риәјәт едәрәк, бир вүчүд јарадыб, сурәт вә чаны бир-бири илә бирләшдирди. О ики һәмәгушдан гәлб — һаман хилафәтә саһиб олан хәләф јаранды».

Бүрада, фикир Шәрг перипатетикләринин терминләри илә мүгајсә едилдикдә, сурәт — әгл, чан — нәфс вә гәлб — көј сферасы јериндә ишләдилмишдир. Бунларын вәһдәтиндә исә мөвчудатда бүтүн мадди вә мәнәви оланлар тәшәккүл тапмышдыр: «Адына султанлығ хүтбәси охунан гәлб (көј сферасы) чисмани (мадди) вә руһани (идеал) бир гибридир». Шаирин әсәрләриндә инсан гәлби дә бәзән бу гибридә бәнзәдилир.

Шәрг перипатетикләри мөвчудаты Вачиб варлығын ашыб-дашмасындан һасил олмуш билдикләри кими, Низами дә ону Аллаһын дәрјасындан бир дамба сајмышдыр. Перипатетизмә көрә, мөвчудат Вачиб варлыгдан зәрури сурәтдә чыхмышдыр. Низами исә көстәрмишдир ки, һәмин дамба Аллаһын азад ирадәси илә «атылмышдыр»: «Аллаһын кәрәмәти өз фејзини еһсан гылыб, өз дәрјасындан бир дамба атды».

Мүтәфәккир «харич олмуш о дамбадан дәрһал су рәнкли фәләк (көј сферасы) һәрәкәтә кәлди», — дејиб перипатетик фәлсәфәјә јахынлаша да, Аллаһы һәр бир варлығын билаваситә јарадычысы вә саһибн һесаб етмишдир: «Бу гоца әбәди дүнјада Танрыдан башга ким дејә биләр ки, «Бу варлығ мәнимдир?»».

Перипатетик фәлсәфәдә Вачиб варлығ јалныз илк нәтичәнин сәбәбидир, сонрақы варлығларын сәбәбләри мәртәбәләрдән ибарәт силсилә тәшкил едир. Динләрдә исә Аллаһ һәр бир варлығын билаваситә халигидир. Ни-

зами Аллаһын гүдрәтини сәбәб һесап етмәжә вә сәбәби гүдрәтдән үстүн тутмаға гаршы чыхараг жазырды: «Әкәр жарадылыш сәбәбә һавала олунса, бәс сәбәбин өзүнүн сәбәби һәдир?».

Низаминин фикринчә, мөвчуд шејләри вүчуда кәтир-мәклә бәрабәр, онлара һәрәкәт вә һәјат бәхш едән Аллаһдыр: «Сәндән башга фәләјә әјри дөвраны ким верә биләрди? Чисмин газанына чан дузуну ким төкә биләрди?» Шаир Аристотелдән кәлән «илк тәкан» идејасына ујғун олараг жазыр ки, «долананы бир доландыран вар. Гарынын доландырдығы о чәһрә илә, доланан чархы мүгајисә едә биләрсән. Ону саз көрсән дә илк дөфә фырлатмасын фырланмаз. Ону биличинин әли фырлатса, о фырланма бир нечә саат давам едәр. Фәләјин дөврү дә беләдир».

Мөвчуд шејләр аләминдәки ујғунлуг, тәнасуьлүк Низаминин әсәрләриндә илк нөвбәдә Аллаһын ирадәси, биләваситә онун әмириндән асылы нәтичә кими изаһ едилди: «Әкәр Аллаһын фејзи өзүнү көстәриб, тәфәккүр үстүрлабыны ишыгландырмасын, нә гышыи тәрпәнмәси илә јени мәктуб кәләр, нә дә дырнағын тәсириндән тәзә палтар тикиләр»; «Сән јағ демәјинчә көј јағдырмаз, Сән кәтир демәјинчә торпаг мәнсул кәтирмәз. Бу көзәлликдә белә бир чаһан бәзәдин, өзү дә һеч кимсәдән көмәк истәмәдин. Истини, сојуғу, гуруну вә јашы бир-биринә әндәзәсинчә гарышдырдын». «Бу дүнјада һәр шеј «Аллаһын дедији» илә гурулду». Бүтүн варлығын ишини низама салан Аллаһдыр. Бир сөзлә, мөвчудатда һәр шеј јалныз Аллаһын ирадәси илә идарә олунур. Низами јердә һәјатын кедишинә, инсан тәлејинә көјләрин, улдузларын мүдаһиләсини батил сајмышдыр: «Улдузлардан јахшылыг вә ја пислик нечә зүһур едә биләр? Онларын өзләри јахшылыг вә пислик гаршысында ачиздир. Әкәр улдузлар сәадәт верә билсәјди, Кејғубад мүнәччимдән доғуларды. Инсанлар арасында елә бир мүнәччим вармы ки, хәзинәјә гијас васитәси илә јол тапа билсин?».

Аллаһа мәнсуьб едилән бүтүн мөвчуд шејләр Она доғру даим чан атыр: «Сидрдә әјләшәнләр Она тәрәф ганад чалырлар, әршдә кәзәнләр дә Онун гапысыны дөјүрләр. Чархин дә башы Онун һәлгәләриндәдир, Јерин дә гәлби Онун шөвгү илә доланыр: Чана (руһа) гоһумлугу чаты вә паклыг едән үрәк дә Онун (дәркахынын) гапысында торпагдыр».

Һәр һансы маниәјә бахмајараг, һәр шеј өз мәнбәјинә мејл едик: «Әкәр од јердән чыхыш јолу тапмаса, јери дешиб јүксәклијә чан атачаг». Од јухарыја мејл етдији кими, су да ашағыја мејл көстәрир: «Әкәр бир су һавада чох галса, тәбиәтинә көрә ашағыја мејл едәр. Тәбиәтин чәзб етмәкдән башга бир иши јохдур. Философлар бу чәзбәни ешг адландырырлар». Бу чәзбә, шөвг «ешг» анлајышында мүәјјәнләшир, «Јарадылыш ешг үзәриндә дурубдур. Әкәр көјләр ешгдән азад олсајды, Јер һарадан абад оларды?» — дејән Низами көјүн ешгдән башга меһрабы, дүнјанын ешг торпағындан башга сују олмадығыны жазыр. Магнит дәмири, кәһраба саманы ешгә көрә өзүнә чәкир, ешгсиз күл күлмәз, булуд агламаз.

Низаминин фикринчә, ешг тәкчә чәзбә дејил, һәм дә «чанын чаныдыр», башга сөзлә, һәјат амилдир: «Әкәр аләмин чаны ешг олмасајды, аләмин дөвранында ким дири галарды? Ешгдән хали олан, гурудур, јүз чаны олса да өлүдүр. Ешг тохуму олмаса, һеч кәсин тохуму көјәрмәз».

Дини вә фәлсәфи тәсәввүрә ујғун олараг бүтүн мөвчудатын ашағы вә јухары, Јер вә көј аләминә бөлүндү-јүнү гејд едән Низами Кәнчәви мадди шејләрә Аллаһын идракынын тәзаһүрү кими бахса да онларын ријәзи гајдалар, һәндәси гурумлар әсасында тәшәккүл тапдығыны сөјләмишдир. О заманын елми изаһына көрә, нөгтәннин һәрәкәтиндән хәтт, хәттин һәрәкәтиндән саһә, саһәнин һәрәкәтиндән чисим јараныр. Нөгтә өлчүсүз, хәтт бир-өлчүлү, саһә икиөлчүлү, чисим исә үчөлчүлүдүр. Шаир «Хосров вә Ширин» поемасында бу елми мәълуматы белә бәјан етмишдир: «Хәтләри мүхтәлиф олан о нөгтәдән илк кәлән һәрәкәт әлиф олду. Сонра пәркар о хәттә башга хәтт бағлады, о ики узаклыгдан бәсит (мүстәви) јаранды. Елә ки, үч хәтт мәркәзи әһәтә етди, бәсит шәклиндән чисим һазыр олду. Хәтдир, саһәдир, сонра да чисимләр ки, онлара сән үч өлчү ады вермисән». Мүтәфәккир көстәрирди ки, бу үч өлчүдән кәнарда мадди варлыг јохдур, мөвчудат јалныз һәмнин мејарла тәдгиг едилә биләр: «Бу тәртиблә әввәлдән ахырадәк Аләми лајигинчә өјрәнмәк олар».

Низами Кәнчәви мадди варлығын о заманкы елми тәсәввүрләр әсасында, илк нөвбәдә Шәрг перипатетикләринин тәбиәтшүнәслыға даир доктриналары зәмниндә шәрһ етмишдир. Мүтәфәккирин поемаларында кәнатты тәшкил едән доғгуз тәбәгәдән ибарәт көј гүббасын һаг-

гында сөһбәт ачылып, кеосентрик нәзәријјә ујғун ола-
раг, мәркәздә Јер күрәси дајанмыш једди көј сферасы
вә онлар мәнсуб планетлор сәчијјәви әләмәтләри илә
бәди шәкиллә тәсвир олуру. Шәрг перипатетикләринин
космологијасындакы Әһатәдичи көј (Әтләс көј) Ни-
зами Кәнчәви тәрәфиндән «Сонунчу әрш», «Мави көј»,
«Ишыгы көј» адландырылмышдыр. Көјләрин зирвәсиндә
јерләшән бу әрш онлардан даһа шәффафдыр. Сонра
кәлән сабит улдузлар көјү он ики бүрчүн гәраркаһыдыр.

Низами Шәрг перипатетикләринин бу космологи ба-
хышларындан чыхыш етмәсинә бахмајараг, онун там
дүзкүнлүјүнә әмин олмадығыны да билдирмишди. Хос-
ровун Бозоркүмидлә сөһбәтиндә дејилир: «Бу күнбәз-
дән харичдә олан һесабы Аллаһдан башга қимсә билмәз
ки, нечәдир... Көзүн көрмәдији бир сурәт һаггында чәса-
рәтлә сөз сөјләмәк рәва дејил. Сири аһәстә дејән бө-
јүкләр фәләјин сөзләрини үстүртүлү чатдырлар. Мү-
әммалы данышанларын сөзү өртүлү олдуғу кими, фәләк
дә гапыларыны инсан (үзүнә) бағламышдыр». Мүтәфәк-
кир хусусилә улдузлар һаггында тәсәввүрү гәнаәтбәхш
сајмыр: «Улдузларын күтләси сөјлә көрүм, нәјин үс-
түндә дајаныр? Ешитмишәм ки, һәр улдуз бир әләмдир,
ајрыча Јер вә көј гәдәрди». Сабит улдузлар көјүндә
һәр улдузун ајрыча бир систем тәшкил етмәси еһтималы
о заман мөвчуд олса да сүбута јетирилмәмишди. Чава-
бында деди: «Буну биз дә ешитмишик, лакин бу сөзүн
доғрулуғуна әсас көрмәдим. О сурәт ки, вардыр, ону
ахтардыг, мүшаһидә етдик, бу мәнанын гејри-мүмкүн
олдуғуну көстәрдим».

Тәсадуфи дејилдир ки, Низами диггәти ән чоһ једди
көј үзәринә јөнәлтмиш, сәккизинчи көјдән дејил, онда
јерләшән бүрчүләрән вә улдузлардан сөз ачмышдыр.
Једди планет ичәрисиндә Күнәшә хусуси пәрәстиш дују-
лур. Бу, һәр шејдән әввәл, Күнәшин ишыг мәнбәји олма-
сы, јер үзүнә һәјат бәхш етмәси илә бағлыдыр. Көјләр
көзәли Ајын Күнәшдән ишыг алмасыны Низами дәфә-
ләрлә гејд етмишди.

Дини әгидәјә көрә, мөвчудат һәлә мејдана чыхыб
маддиләшмәмишдән онун планы Аллаһ тәрәфиндән «Сах-
ланылан лөвһә» («әл-Лауһ әл-мәһфуз») адлы бир лөв-
һәдә чәкилмишди. Низами буну мүхтәлиф мүнасибәтләр-
дә каһ поетик, каһ мүстәғим тәбирләрлә хатырлатмыш-
дыр: «Һамы кәсләр Сәнин пәрдәнә (лөвһәнә) һәкк олу-
муш нәгшләрди».

Низаминин әсәрләриндә кәнатын гурулушу һәм ју-
харыдан ашағыја, һәм дә ашағыдан јухарыја доғру нә-
зәрдән кечирилир. Биринчи һал әсасән Аллаһын јарат-
ма акты илә, икинчи һал исә пејғәмбәрин ме'рачы илә
әлағәдәр тәсвирдә өзүнү көстәрир.

«Хәмсә»дә пејғәмбәрин ме'рачы һаггында фәсилләр-
дә дејилир ки, Чәбрајыл Бураг адлы ат једәјиндә кәлиб,
Мәһәммәди Аллаһ дәркаһына јола салыр. Пејғәмбәр је-
ри тәрк етдикдән сонра Ај, Үтарид (Меркури), Зөһрә
(Венера), Күнәш, Миррих (Марс), Мүштәри (Јупитер),
Кејван (Сатурн) көјләрини адлајыб, јенидән Рафрәф
адлы атын тәркиндә сабит улдузлар көјүнү кечәрәк доғ-
гузунчу көјүн зирвәсинә чатыр. Шаир једди көј сфера-
сынын планетләринин көзәлјини әләмәтдәр чәһәтләр-
ринә көрә вәсф етмиш вә «Једди көзәл» поемасында буну
пејғәмбәр тәрәфиндән верилмиш әрмаған кими мә'нәлан-
дырмышдыр: «О, Ајын һәмајил хәттинә өз фәзиләтин-
дән тәрәвәт бәхш етди. О, Үтарид өз әлинин күмүш ишләр-
риндән, өз гәлај күрәсиндән рәнк бағышлады. Зөһрәнин
(башына) исә Ај ишығындан чивә рәнкли өртүк салды.
Онун чатдығы көј јолларынын тозундан Күнәшин башы-
на гызыл тач гојду. Кечәнин хәлифәсинә јашыл кејинди-
риб, ғырмызы палтары Миррих үчүн сахлады. Мүштәри-
нин башдан-ајага гәдәр башыағрылы көрүб, она сәндәл
сүртдү. Кејванын тачы онун гәдәмини өпәркән бајрағы-
ны әнбәрлә гараја бојады».

Улдузлар көјүндә јерләшән он ики бүрчүн вәсфи исә
«Сирләр хәзинәси» поемасында даһа габарык верилмиш-
дир. Бу бәди тәсвирләрдә көј чисмләринин садәчә кө-
рүнүшләри дејил, онларын астрономик һәрәкәтләри дә
ифадә олунашдыр.

Јер күрәси мәскәнимиз олмасы бахымындан Низами-
ни даһа артыг марағландырымышдыр. Мүтәфәккир пла-
нетләрин вә көјләрин Јер әтрафында фырланмаларыны
онларын торпаға пәрәстиши кими мә'нәландырымышдыр.
О, кәнатда бир тоз (зәррәси) сајыла билән Јер күрәси-
нин једди иглимә бөлүндүјүнү, онун дөрддә бир һиссәси
мәскәнимиз олдуғуну гејд етмишди. Низаминин дөрд
субстансија (ана) — торпаг, су, һава, од һаггында му-
лаһизәләри марағлыдыр. О, Јердә һәр шејин—истәр бир
арпа, истәр, гара пул олсун — дөрд үнсүрдән әмәлә кәл-
дијини јазмышдыр. Мөвчуд шејләр исә кичик һиссәләр-
дән тәшәккүл тапмышдыр: «Бу гәдәр кениш саһәли олан

дәниз су архындакы гәтрәләрин сүзүнтүсүдүр (җығымы-дыр). Башы булудлу о уча даг чимдик-чимдик торпаг топлантысыдыр»...

Низами торпагы галан үч үнсүрдән од, хава вә судан үстүн билмишдир: «Торпага баглан хәтәр фикрини чөкмә. Торпагы дикәр үч көвһәрән чох ирәли тут. Бүтүн көвһәрләр парылдасалар да онларын һамысындан баһалысы (дәжәрлиси) торпагдыр. Торпаг онларын һәр үчүндә тәһәһүр едәр. О үчүндән һеч бири торпагда көрүнмәз».

Шаир Јер үзәриндә баш верән бир чох һадисәләрин реал мәнзәрәсини чанландырмышдыр: «Бир күләк ки, тозу говмаг вәкилидир, тәпәнини, дәрәнини фәрәшыдыр, бундан алар, она верәр, мајаны (торпагы) каһ апарар, каһ кәзирәр. Нә гәдәр ки, табәгә-тәбәгә Јер көрүнүр, торпагдыр ки, таја-таја гојулмушдур (галамышдыр). Каһ зәлзәлә, каһ сел галхыр, торпагы бурадан алыр, ораја төкүр. Елә ки, зәлзәлә чөкдүрүр, сел јујуб апарыр, Јер лөвһәсиндә бир шырым ачыр. О чөкәк заманын зәрбәсиндән нәһәјәт бир вәдијә чеврилиз. Бу хараба торпаг да олан һәр бир арх күләјин, тозун, сујун чыздыгы чыгырдыр».

Беләликлә, Јер үзүндә мадди дәјишикликләр билава-ситә күләк (хава), тоз (торпаг) вә су илә әләгәләндирил-лир.

Булуд вә көј Јер кандарындан (даирәсиндән) кәнара чыхан, гачыб-говмагда олан һалда тәсвир едилир. Лакин јердән галхан һәр бир чисим (истәр түстү, истәр булуд) тәбии сурәтдә өз башлангычына гајыдыр: «Һәр јухары галдырыланын ахыры јерә дүшмәкдир». «Бу чухурдан (јердән) галхан түстү елә ки, ики-үч низә боју јүксәлди, сонра мејл (чазибә) јолу илә торпаг мә'бәдинин башына доланмаға гајыдар... Јердән галхан булуд да өз һәд-динә гәдәр јүксәлмәјә чан атар, о өз јүксәк нөгтәсинә гәдәр чалышар, лакин өз јүксәлмә һәддини кечә билмәз. О да дөвр етмәјә башлајар, даирәләнмәјә мејл көстәрәр. Көрәрсән ки, чадыр кими шәкил алыб, башыны јерин үфүгүнә гојмушдур. Көчүнә, карванына бахсан көрәр-сән ки, мејли даирәјәдир. Һәр бир бәсит тәк-тәк зәррәнин мејли өз төрәндији мүнитәдир».

Низами Кәнчәви јазыр ки, һәрәси мүәјјән бир шәр-тин нәтичәсиндә топ шәклиндә өз чыгырына дүшән чи-симләрин һәрәкәтиндә үмумилик вардыр: «Бу чүр шә-

кил алма (тәкчә) јердә дејил, дөвр едән бүтүн хәтләр (чисимләр) беләдир». Чазибәдән ирәли кәлән дөври һәрәкәт көјә даһа артыг дәрәчәдә хасдыр: «Пәркар хәт-ти кими доланан фәләк анчаг бу иш үчүн фырланмыр-мы?».

Низами мөвчудаты мәһдуд мәкан дахилиндә билди-јиндән кайнатын сонуну онун зирвәси адландырмыш-дыр. Ејни радиус бојунча фырланмаларда зирвәјә галх-ма илә үфигә енмә арасында фәрг јохдур: «Једди далға мүнити олан фәләк (көј сферасы) нә гәдәр фырланса јенә дә зирвәдәдир. Истәр үфүгдә олсун, истәр зирвәдә, һараја кетсә, үзү јүксәклијә доғрудур. Онун кәзинти фа-засы олан Кайнат онун јүксәклији онун сонудур».

Заман вә мәкан категоријалары Аллаһ вә мөвчудат мүнәсибәтләриндә нәзәрдә тутулмур. Низами јазыр ки, Аллаһын һүзуруна кедән јолун заманы јохдур. Онун пәрдәсинин архасына бахмаға наил оланлар Она чәһәт-сиз чәһәтдән јол тапмышлар.

Бунунла, Аллаһын заманча вә мәканча өлчүсүзлүјү (сонсузлуғу) фикри ирәли сүрүлүр. Мөвчудата (мадди шәјләр әләминә) кәлдикдә, Низами ону мејдана чыхмыш билсә дә, пуч сәјмамышдыр. «Сирләр хәзинәси» поема-сында дејилир: «Чаһанын јашы чох кечсә дә онун ба-шындан бир түк әксилмәјибдир».

Низами дүнјада һеч шәјин әбәди олмадығыны, мад-ди варлыгларын даим дәјишмәдә, јениләшмәдә олдуғу-ну сөјләмишдир. Мәһвә мәһкум олан јалныз мүәјјән мад-ди варлыглардыр ки, онлар да бир шәкилдән башга шәк-лә кечир. Бу мә'нада: «Һәр торпаг бир азад [икидин] чәһрасидир, һәр аддым бир шаһзадәнин башы үстә аты-лыр».

Низаминин варлыға даир бахышларында Аллаһ вә мөвчудат һаггында мүнәкимәләр инсан вә чәмијјәт һаг-гында дүшүнчәләрлә вәһдәт тәшкил едир.

ИНСАН ВӘ ЧӘМИЈҖӘТ ҲАГГЫНДА

Низами Кәнчәви инсан вә чәмијҖәтә үмуми мөвчудатын, кайнатын өзүнәмәхсус тәркиб һиссәси кими бахмыш, онлар арасындакы мүнәсибәтләри даим изләмишдир. Мүтәфәккир шаир тәбиәт вә чәмијҖәтдә баш верән һадисләри инсан мәнәфеји бахымындан гижмәтләндиришидир.

Шәрг дини вә фәлсәфи фикриндә инсан јер үзүнүн ән камил хилгәти кими сәчијҖәләндирилди. Гур'анын «Биз инсанлары ән көзәл шәкилдә јаратдыг» әјәси онун башга варлыглардан үстүн тутулмасына шәһадәт верир. Шаир бу мә'нада «Мән Адәм оғлујам, мәләкләрдән үстүнәм»—дејир. Бир әјәдә иблис истисна олмагла мөвчуд шәјләрдән һамысынын инсан гаршысында баш әјмәси көстәријлир. Дини тәригәтләрдән бир чохунда, о чүмләдән шәһәдәтләриндә, һәбелә пантеист әһвали-руһијјәли тәсәввүфдә инсан илаһиләшдирилир, Аллаһ дәрәчәсинә галдырылырды. Шәрг перипатетикләри вә ишрақиләр исә инсаны ағлына вә идрәк габилитәтинә көрә дикәр чанлылардан үстүн тутурдулар. Инсана «о чәртилмиш гәләмин учу илә сәнин шәклини чох көзәл чәкибләр»—дејән Низами «Сирләр хәзинәси» поэмасында Кайнатда инсана илтифат көстәрилдијини гејд едәрәк јазырды: «Еј јер үзүндә фәләк кими назланан инсан, һәм фәләк, һәм дә көј сәнин назыны чәкир». Инсан кайнатын бүтүн сирләрини билиб, һәр ики әләмдән жүксәкдә дурмагла лөһни-мәһфузда әкс олунмуш образдыр: «Кайнатын һәрфләрини ахтармаг истәсән һамысы сәндәдир, сән өзүн о лөһһәдәсән».

Низаминин әсәрләриндә инсан сурәти пејғәмбәр (Адәм, Мәһәммәд, Хызыр вә б.), әдәләтли шаһ, зәһмәт адамы вә үмумијҖәтлә, хилгәтин үстүндүк вердији Инсан симасында нүмајиш етдирилир. «Сирләр хәзинәси» поэмасында «Адәмин јарадылмасы һаггында» мөгәлә кайнатда инсанын мөвгејинин Низами тәрәфиндән гижмәтләндирилмәси бахымындан мараглыдыр: Адәм «пәриләрин ән ахырынчы ушағы иди, (лакин) жүксәк рүтбәли бәшәрин биринчиси олду».

Инсан хисләтиндә ики тәбиәт топланыб: «Онун чөвһәри һәм булашыг, һәм дә тәмиздир. О һәм мәнәк дашы,

һәм гызыл, һәм сәррафдыр. О, көјләрдә јашајанларын јени чазибәли көзәлидир. О, тәзә хәтли (чаван) торпагда јашајанларын ваһид күзкүсүдүр». Бу фикир башга тәбирләрдә дә верилир: «О, ики бешикдә бөјүмүшдүр, бир-биринә гарышмыш ики чөвһәрин илтијидир».

Шаир Аллаһын «бакирә гүдрәти онун ишиндә тәзәһүр едиб» — дејә јазыр: «О, ән узаг көрән (Аллаһын) бир парча ишығыдыр. О, ән жүксәк будағын гушудур. Фәләјин гушлары өз дәнләрини ондан дәнләјибләр, она көрә дә о гәдәр јолу башлары торпага тәрәф ашағы кәлибләр».

Низами иблисдән башга бүтүн мәләкләрин Адәмә сәчдә етмәләри фактына ишарә едәрәк јазыр: «Бүтүн әләм онун өнүндә сәчдәјә кәлди. Онун гапысынын габағы һәр көзүн иблиси олду. Она јалныз бир фитнәкар сәчдә етмәди».

Бурада Адәм конкрет пејғәмбәр олмагла јанашы, үмумиләшдирилмиш инсан сурәтидир. Низами Мәһәммәди бир пејғәмбәр кими башга пејғәмбәрләрдән үстүн тутаркән «Адәм һәлә су вә торпаг шәклиндә оларкән мән пејғәмбәр идим» һәдисиә истинадан онун илкинлијини вә Гур'ан әјәсинә истинадан ахырынчылығыны гејд етмишидир. Шаир бу јердә Мәһәммәди мејвәси баһардан габаг јетишән, өзү исә баһарда чичәк ачаи турунча бәнзәтмишидир: «Бу фирузә рәнкли кәрпичдән (тикилмиш) күнбәзин алтында о, сарај бәништиндә јетишмиш тәр-тәзә турунч иди. Турунчун рәсми (адәти) зәманәдән бәләдир: әввәл мејвә верир, сонра исә баһары кәтир».

Инсан Мәһәммәд сурәтиндә ән жүксәк дәрәчәјә галхыр: Мерач заманы мөвчудатын сүн һәддинә—әршин фөвгүнә чатыр, «ики чаһанын һалгасы онун итаәткары» олур. Мүтәфәккир Мәһәммәди кайнатын ән ишыглы нөгтәси, Аллаһ шамыны өз үрәјиндә јандырмыш, савадсыз олса да Әзәл дәрсини Әбәд гәдәр охумуш сима кими вәсф етмишидир. Мәһәммәд «каинатын һәрәмханасында олан једди иглими, дөрд чәһәти, алты тәрәфи тәрк едәндән» сонра «Әршин голунда бајрағыны учалдыр». Бу мөгәмдан сонра о, Аллаһын сарајынын гапысынын һәләгәсини вурур, башга сөзлә Аллаһла тәмаса кирир, Низами һәмин һалын тәсвириндә јазыр: Нәһәјәт «әршин сәһәси сонра јетәндә үрәк вә чанын иши үрәк вә чана јетишди. Онун варлығы өзүнү әсия көвһәрханасына јетирди. Көзү елә ити олду ки, хәјал ону тута билмәди. О өз

жолуну алдым-алдым ирәлиләжәрәк чысым либасыны со-
жунду. О, чох узун жол кетдикдөн сонра башыны тәбнәтин
јахасындан чыхарды. Онун һиммәти сонсуз паклыгы илә
ону мәнзилә мә'лум олмајан бир мәнзилә јетирди».

Мәһәмәдин Аллаһа јетишмәси фактынын Низами
тәрәфиндән мистик тәсвири дини әдәбијјатда көстәрилен
мәзмунә уғундур: һеч кәсин Аллаһла бирлији, ејнилији
чанз сајылмыр. Бир сөзлә, шаир тәкчә пејғәмбәрә дејил,
үмумијјәтлә, инсана «Сонин дөвранын даирәдән кәнар-
дыр, сәнни гәдрин ики чаһандан артыгдыр» сөјләмәклә
ону мадди аләмин фөвгүнә галдыр: Мәчнун атасына
дејир: «Еј эзәмәт көјү, јүксәкликдә көјдән дә учасан».
Бурада һеч бир пантеист мәзмун нәзәрә тутулмур.

3. Гулузадә Низаминин әсәрләриндә Фәрһадла Ши-
рин, Мәчнуила Лејли, ашиглә мә'шугә арасындакы мүн-
насибәти инсанла Аллаһ арасындакы мүннасибәт кими
јозмаға чалышыр. Мә'лумдур ки, шаир Ширин сурәтини
истәкли гадыны Афғ тимсалында јаратмышдыр. Еләчә
дә, Мәчнун Лејлијә мұрачиәтлә дејир: «Еј јар, мән дә,
сән дә Адәм өвладыјыг». Ә: Гулузадәнин Мәчнунун вә-
шиләрлә үнсидәтлә бағламасы» фәслиндә пантеизм ахтар-
масы јерсиздир. Мәчнун «көрдү вәфа гәләми илә јазыл-
мыш јазыда Лејли — Мәчнун јанашы јазылмышдыр.
Дырнагы илә о варағы гашыды, өзү галды, јолдашыны
позду. Көрәнләр дедиләр: Бу нә сирдир ки, ики јазыдан
бири галмышдыр? Деди: Јазылардан бири далда галса
јахшыдыр. Бизим икмиздән бир нишанә кифајәтдир.
Әкәр бир адам ашиги јарса, онун гәлбиндән мә'шугә чы-
хар».

Мә'шуг јох, мә'шугә!

Бурада Мәчнунун мә'шугәјә (Лејлијә) мәһәбәти
ифадә олунар. Мәчнунун гәлбиндә Лејлинин олмасыны
демәјин суфизмә, јахуд пантеизмә дәхли јохдур: Бу тә-
бири истәк јериндә ади данышыгла да ишләдирләр: «О,
мәним гәлбимдәдир», јахуд достлар үчүн «чанбир»,
«гәлббир» дејирләр.

Әкәр бурада тәсәввүфдәки фәна мәгамындан бәга мә-
гамына кечид нәзәрә тутулсајды, ады кағыздан сили-
нән, јәгин ки, ашиг Мәчнун олмалы иди, мә'шугә Лејли
јох!

Мәчнундан «сорушдулар: арада нә вар ки, о, әскил-
миш, сән галмысан? Деди: Мәним үчүн јахшы дејил ки,
бу үрәји итмиш ич ола, о, габыг. Јахшысы будур ки, мән

достумун әртүјү олум, ја да ки, ичин үстүндә габыг
олум».

Лејлини ич, Мәчнуну габыг адландырмаг пантеист
тәсәввүрү рәдд едир, чүнки бурада ики тәбнәтин ејни-
лији дејил, мұхтәлифлији (ич, габыг) көстәрилер. Леј-
ли илә Мәчнун Зејдин Јухусу васитәсилә о дүнјада да
хәјала гоша кәлир.

Низаминин әсәрләриндә инсан чанлы, реал, јер үзү-
нүн әшрәфи олмасы илә эзәмәтлидир. Бурада өз «мән»и-
ни итириб (фәна), Аллаһын «мән»индә вүчүда кәлән
(бәга) инсан образы јохдур.

Шаирин лирикасы да бу бахымдан һәјатидир. Мәһәб-
бәтә һәср олунамыш ше'рләрдә ашиг илә мә'шуг сөзүн
мүстәгим мә'насында севән вә севилән, вәфалы вә вә-
фасыз инсанлардыр. Ашиг каһ мәс'уд, хошбәхт, каһ да
һичран атәшиндә јанан, истәклинсидән килејли тоғдим
едилер. Бурада јарындан ичијән ашиг һәр шеји алт-
үст едип, ешти башындан чыхара да билер. Гәзәлләрин-
дә мә'шугәнин тәсвирина вә тәрәннүмүнә даһа кениш јер
верилер: Ај кими үзүнү ниғабдан чыхаран, гара көзлү,
гара һөрүклү, гара зүлфүнү дарајан, өз көзәллији илә
бәнөвшәни хәчаләтли, сүсәнин данышан дилини лал едән,
бир сөзлә, көзү илә үрәкләри овлајан, гәмзәли, бугдајы-
үзлү түрк көзәли! Мә'шугә ашиги сеvir дә, сеvмир дә,
она дост да олур, биканә дә, о, даш үрәкли, вә'дә вериб
кәлмәјән, әһд-пејманы позан, дөнүк, вәфасыз, инсафсыз
да ола билер

Беләликлә, Низаминин јаратдығы мә'шугә образы
зәккин характерә вә кејфијјәтләрә маликдир. Онун вар-
лығы керчәк олдуғу кими, һәрәкәт вә давранышы да тә-
биидир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, шүбһәсиз, Низаминин һе-
саб едилән ше'рләриндә инсан образы беләчә долғун-
дур. Лакин Низамијә аидлији шүбһәли сајылан ше'рлә-
рән бә'зиләриндәки мәзмун шаирин јарадычылығы үчүн
јабанчыдыр. Мәсәлән, «Дела, јекдәм һәриф чәм'е ма
баш!» («Еј көнүл, бир аныға бизим мәчлисә һәмдәм
ол!») мәтләи илә башлајан гәзәл мә'тәдил суфи тәли-
ми руһундадыр: «Өз варлығындан тамамилә фәнаја чә-
кил, сонра фәнадан һәгиги бәгаја говуш. Мә'налар ишы-
рында һәјат тапдыгда тамаһ, шәһвәт вә һәвәси мәһв ет,
мачәраја гулаг асмагдан узат ол, Сидрәнин өвчүндә
сәәдәт тәбилини дөј, бир мүддәт дә сәхәрән вә әлиачыг-

лыг мәркәзи ол. Әкәр севкилинин үзүнү көрмәк истәйир-сәнсә, Сүлөйманын Билгејси кими вәфалы ол, вәһши нәф-син бу хиргәсини јандыр, пирләр (мүршидләр) кими һә-гигатлә таныш (дост) ол. Јахынлыг Турунун Кәлимул-лаһы сәнсән, мазәммәтдән әл чәк, пәһризкар ол!».

Бу гәбилдән олан башга шәрләрдә мүәллиф гырх ја-шына гәдәр ашкар заһид олдугуну, сонра заһидлијинин бада кетдијини, әлли чилләдән сонра хәрабата кәлдији-ни хәбәр верир, тәрки-дүнәлалыг тәблиғ едир: «Дүнјадап кечмәсән, «илләллаһ»ын сиррини билмәзсән».

Көрүндүјү кими, бүтүн булар Низаминин һәјат јо-лу вә јарадычылыг фәалијјәти үчүн тамамилә јаддыр.

Инсанын мәнән өз «мән»ини итириб (фәна), Алла-һын «мән»индә вүчудә кәлмәси (бәга) монотеист дүнја-көрүшлү мө'тәдил суфиләрин әгидәсидир. Бурада инса-нын илаһидә «һәлл олмасындан» (тәчәссүм етмәсиндән) дејил, Аллаһдан башга һәр шејин һечлијини анламагдан сөһбәт кедир. Бу тәсәввүрдә һәнкки пантеизм, һәтта пан-теизмә мејл белә јохдур. Әбуһәфс Сүһрәвәрди «фәна» вә «бәга» аңлајышларыны ејнилә бу чүр шәрһ етмәклә бәрәбәр, ифрат суфиләрин пантеист мејлләрини батил сајмышдыр.

Унутмаг олмаз ки, пантеизм һәр кәсин истәдији кими јозула билән тәбирләр јығыны дејил, нәзәри системдән ибарәт тәлимдир. Авропада XVII әсрдә фәлсәфәјә кә-тирилән пантеизм термини «һәр шеј Аллаһдыр, Аллаһ һәр шејдир» фикрини әсасландыран фәлсәфәни ифадә етмишдир. Орта әср Шәрғ мүтәфәккирләринин әсәрлә-риндә бу мазмунла бағлы әл-һүлүл (тәчәссүм) вә әл-ит-тиһад (бирләшмә) терминләр ишләдилмишдир. «Әл-һүлүл» илаһи тәбиәтин инсанда тәчәссүм етмәсини, ин-сани тәбиәтин илаһијә чеврилмәсини көстәрир, «әл-ит-тиһад» исә инсани вә илаһи башланғычын биркә мөв-чудлуғу демәкдир. Фәлсәфә тарихиндә илк дәфә Ејнәл-гүзәт Мијанәчи Аллаһы мөвчудатын өзүндә, онуңла еј-нијјәтлә бир башланғыч сајмагла бураја јалһыз инсани вә илаһи башланғычлары дејил, мадди вә мәнәви олан һәр шеји дахил етмиш, пантеист фәлсәфи систем јарат-мышдыр.

Низаминин фикринчә, инсан хилгәтдән шәрәфли јә-рандығы үчүн зәнкки мәнәвијјәтлү, бөјүк амаллар јол-чусу олмалыдыр. «Әзәлдән сәни бәсләјән дајәдән сүд дејил, шәкәр әммисән», «Сәнә јахшылыг бундан да ар-

тыг олармы?» — дејән шаир инсана едилмиш јахшылыг үчүн онда мäs'улијјәт һисси ојадыр, ону јахшы ишләр көрмәклә јахшылығы артырмаға чағырыр. Јахшылығы өзүнүн идеалы сечән шаир Аллаһа дуа едәрәк дејир: «Јахшы олмајаны көнлүмә јөнәлтмә, бәјәнилмәјәндән әлими көдәк ет. Ичәриме һагг ишығы илә ишыгландыр, дилимә өз шүкрүнү өјрәт».

Низаминин нәзәриндә инсан өз бачарыг вә гәбилиј-јәти сарыдан јер үзүнүн ағасыдыр: «Сәнин гулларын олан һейванлар сәнин тәғәдә отјейән гушларындыр». Дүнјада һәр шеј инсанын хидмәтиндәдир: «Бу мүлкдә јахшы да, пис дә сәнинчүн чалышыр». Бу сәбәбдән инсан тәбиәтә, о чүмләдән чанлылары гајғы илә јанашмалы-дыр: «Сән һүмасанса шәрәфли ишләр көр, аз је, аз да-ныш вә аз инчит». Инсан тәбиәтлә өз үстүнлүјүндән суи-истифадә етмәмәлидир. Тәбиәти тәшкил едән бүтүн мөв-чуд шејләрин фәзиләтчә ашағы пилләдә дурмаларына бахмајара, онларын да гәдир-гијмәти билинмәлидир: «Башгаларынын көвһәри сәнин дәнзиндәкинән аз ол-са да, онлар да сәнин кими бу әләмин көвһәрләридир».

Инсан — истәр шаһ, истәрсә дә ади рәијјәт һәјатда бир сыра фәрди кејфијјәтләринә — ағыллы, биликли, һү-нәрли, зәһмәткеш, доғручу вә с. тәдирәләјиң сифәтләри-нә көрә сечилир. Низами ислам падшаһы Бәһрам һаг-ғында данышаркән јазыр: «О, гүдрәтлә шаһларын сәрвә-ридир. О өз билији илә зәманәнин ән шөһрәтлисидир... О, вар олан инсанларын һамысындан алим вә адилдир». Һәммин мәзијјәтләр Искәндәр сүрәтиндә даһа артыг дә-рәчәдә топланмышдыр: «Тач саһиби олан Искәндәр ил-ләр узуну билијә мөһтач иди. Елә бир вахт олмазды ки, һәр һансы бир мүдрик Искәндәрә көвһәрдән (биликдән) бир данә вермәсин».

Низами «Искәндәрин вәсијјәти»ндә дә һәммин чәһәт-ләри хүсуси гејд етмишдир: «Өмрүмү гәфләтлә баша вурмадым, ону аңчаг ағыл вә һүнәр јолу илә кечирдим. Һәр бир елмдән бир дәфтәр охумушам».

Низами тәрәфиндән һүнәр елм вә билнклә јанашы гиј-мәтләндирилир: «Үрәјини һүнәрә сәрф ет, илдиачылары јох. Һарада олурсан ол, һүнәрин ову ол». Һүнәр инсан-лығын мүһүм кејфијјәтләриндән сајылыр: «Үрәкдән өј-рәнилән һәр һүнәр вәфадан ешилмиш јаја тикилиб. Ин-санын вүчудундакы һүнәри бәјәнмәсән, бир көвһәр ит-миш олар. Әкәр ону бәјәнсән башга рәнк алар сүјүнүн чешмәси ики дәфә чоһалар. (Тәрбијә илә) бәсләнмиш

инсанлар нарадан хүнэр көрсэлэр, ону чанла бэслэрлэр. Јерин торпагы жалныз хүнэрлэ сафлашар».

Лакин мүтэфэккир өз зэманэсиндэ хүнэрэ гаршы дэрин кин-һасэд олдуғуну тээссүфлэ гејд едир: «Ортаја бир хүнэр, чыхаран кими бир хүнэрсиз али илэ ону боғур. Хүнэр саһибини чана кәтирирлэр ки, онун хүнэрини мähв етсинлэр»; «һеч кимин көзэл хүнэри көрмәјэ көзү жох дур, һөгсан вә ејб ахтармагдан башга ишлэри жохдур».

Зәһмәт мөвзусу Низаминин әсәрләриндә там долғундуғу илэ ифадә олунмушдур. Орта әсрләрдә башга елә шаир тапмаг чәтиндир ки, әмәкчи инсан сурәтини Низами гәдәр бөјүк мähәббәтлә ишләјиб жүксәк сәнәт сәвијәсинә галдырмыш ола. Мүтэфәккирин поемаларында вә гәзәлләриндә әмәксевәрлијә даир фикирләр јенијетмәләрә вә чаванлара өјүд-нәсиһәт бахымындан бу күн дә өз әһәмијәтини итирмәмишдир. «Оирләр хәзинәсинин «Али хәјаллар вә жүксәк нијјәтләр һаггында» мәгаләсиндә «Биз бурәја зәһмәт чәкмәк үчүн кәлмишик, дејиб-ешизмәкдән (бош сөһбәтдән) өтрү кәлмәмишик» кәламы бүтүн дөврләр үчүн һәјат гәјәсини нүмајиш етдирир. Низами иши, фәалијјәти әталәтә бәрәбәр тутулан јухуја гаршы гојмушдур: «Нијә јатмысан дур бир иш көр, елә ишлә өзүн дә бәјәнәсэн», «Бекар отурмаг олмаз». Инсанлары жүксәк дәрәчәләрә чатдыран мähз зәһмәтдир: «Бир мөгама јетишән вәфа әһлиндән һәр кәс һәр шејдән әввәл ағыр зәһмәт јолу илә јетишиб», «Зәһмәтә гатлаш, чүнки сәнин зәһмәт чәкмәк вахтындыр», «Зәһмәт сәни хәзинәјә апарыб чыхарар, зәһмәт гатлашан һәр кәс хәзинә тапар». Зәһмәт ағылла, тәдбирлә олмалыдыр: «Шор торпага тохум сәпмәк пешманчылыгдан башга бар вермәз. Ағачы елә јердә әкмәк лазымдыр ки, беһишт бағы кими мејвә кәтирсин».

Зәһмәт мөһнәти арадан галдыран, ишыгы кәлчәјә апаран реал гүввәдир, Низаминин тәбиринчә: «Зәһмәт фәрјаддан узаг бир саһәдир, зәһмәтин далынча хејли раһатлыг» олур. Бунун үчүн сәбр кәрәкдир: «Сәбр етсән, шүбһәсиз ки, сәбр илә дөвләт јаваш-јаваш сәнә тәрәф кәтәр». Јахуд, һәммин мәнәда: «Әкинчиләр дәнлэри она көрә бечәриб бәсләјирләр ки, бир күн кәләр онун барыны јејәрләр». Бир сөзлә, раһатлыгын хәзинәдарлыгы зәһмәтин ишидир. Нәһәјәт, мүтэфәккирин нәзәриндә, зәһмәт инсан һәјаты үчүн тәкамүлүн рәһнидир: «Башга бир дүјүнү ачмајынча, чәрх сәнин бојнуна дүјүн салмаз».

Низами инсанын зәһмәтини онун истеһсалы илә истеһлакы мүнәсибәтиндә гијмәтләндирмишдир: «Аз-чохлауғу һесаблајаркән зәһмәтлә музду бәрәбәр тут». Әкс тәгдирдә, «Сәнин кизли етдијини сәнә едәчәкләр, аз вериб, чохламагынын» әвәзини чыхачаглар. Мүтэфәккир зәһмәт чәкмәкдә гышын азугәсини јәдә јыған арылары вә гарышгалары инсана нүмунә көстәрмишдир: «Дүнјадә асан јашамаг истәјән һәр кәс кәрәк гышда јәдә јыгдыгы еһтијаты јесин».

Низами Сократын дили илә дејир: «Бәдәнини кејфә, әјләнчәјә, тәнбәллијә өјрәтмә», «Чүнки ишсизлијин нәтичәси ганыгаралыгдыр», «Иш көр, чүнки өз маһијәти етибарилә чәһәннәмдә ишләмәк чәннәтдә тәнбәлликдән јахшыдыр». Һалал зәһмәт әзијјәтли олса да, шәрәфлидир: «Үрәк вә әлләрини тиканлара вур, амма бәдәнини бәсләмә, әлини бир ишә вур. Башгаларынын габағында әл узатмагданса, бир ишин нөкәри олмаг јахшыдыр». «Кәрпич кәсән гочанын һекәјәти» тәкчә Низами јарадычылыгында дејил, орта әср Шәрг әдәбијјатында әмәји тәрәннүм едән гијмәтли әдәби нүмунәдир. Гоча әкинчинин Сүләјман пејғәмбәрә чавабы да бу бахымдан ибрәтлидир: «Мәним сујум мәним алнымын тәридир, белим исә мәним дырнагларымдыр».

Шаир өјрәдирди ки, инсан һәјаты, чәмијјәт мәнәфеји үчүн фәјдалы олан ишин писи жохдур, мәсәлә һәммин ишин өһдәсиндән нечә кәлмәкдәдир. Һәр кәс өз пешәсинә дәриндән јијәләнмәлидир. Шаир оғлуна нәсиһәтдә буну ху-суси гејд етмишдир: «Чалыш һансы вәрәги (елми) оху-јурсанса, о билијә камил јијәләнәсэн. Әлә палан тикмәк пис папаг тикмәкдән даһа јахшыдыр». Мүтэфәккирин фикринчә, һәр кәсә јахшы бачардыгы иши тапшырмаг лазымдыр. Бу, һәм онун өзү, һәм дә башгалары үчүн фәјдалы олар. Искәндәр гочаг бир әкинчијә «Кәл сәнә падшаһлыг верим, Торпагла мүбаризәдән сәни азад едим», — дејә мүрачиәт едәркән ағыллы әкинчи она белә чаваб вермишдир: «Еј дүнјаны кәзиб долашмыш, бүтүн елмлэри сәндән өјрәнирләр. Һәр пешәкара елә пешә вер ки, о пешә онун хилгәтинә әзәб кәтирмәсин. Тохум сәпмәкдән башга мәним ишим жохдур. Падшаһлыг мәнә мүнәсиб дејил, әкинчинин јери бәрк олмалыдыр, әкәр јумшаг олса, о, гозбел олар. Бәдәним бәркликдә тәрбијә тапыб, јумшаг јер бәркләр үчүн һәлакдыр».

Бачармадығы ишдэн жапышанлар һаггында шаир демишдир: «Кобуд бэданин назәннилик етмәси жапышганын баллыг иддиасында олмасыдыр». Һәр кәс өз бачарыг вә габилијјәтинә көрә иш көрмәлидир: «Өз бојундан артыг мөгам ахтарма, ајағыны килиминдән чох узатма. Дәниз кими олан далганы вурма, өз жүксәклијиндән һүндүрә учма. Өз пешәнә көрә өјүмәлисән. Һәсир тохујан зәрли парча тохуја билмәз».

Низами инсанларын һәјатда өз габилијјәтләринә көрә мөвгә тутмаларыны әдаләтли падшаһын мүнһүг тәдбирләриндән сажымышдыр. Шаир Бәһрам шаһ һаггында жазыр: «О, мәмләкәтин ишләринә башлајыб, һәр кәсә јеринә мүнәсиб рүтбә верди». Өзүнә аид машгулијјәтдән кәнара чыханы чәза көзләјир: «Өз јолу илә кетмәјән илан ишин дүјүн дүшмәси үзүндән гыврылар».

Низами Кәнчәви һәјатда шәхси мәнәфә илә ичтимаи мәнәфәјин ујғунлуғуну зәрури сажымышдыр: «Дүнјанын сазы илә охумалы, дүнја дүнја илә ујушанларындыр».

Мүтәфәккир башгасынын әмәји һесабына јашајанлары кәскин тәнгид етмишдир: «Өзүнә мәхсус гисмәтә гане ол. Башгасынын рузусуну (пајыны) чейнәмәји дүшүнмә», «Өз әлинин газанчындан башга шеј јемә». Һуманист шаир халгын зәһмәтини өз үзәринә көтүрмәји аличәнаблыг билмишдир: «Өзүнә зәһмәт, достларына исә раһатлыг ахтар». О, халг јолунда зәһмәтә гатлашмағы тәблиг едәрәк жазырды: «Кәрәк өзүнү шам едиб, өзкәләрин хәтри үчүн јанасан», «Сә'ј елә ки, халгын ишинә јарајасан, өз хејир ишинлә дүнјаны бәзәјәсән. Күл кими хошхасијјәт олмаг јахшыдыр ки, сәнин хош әтрин үфүгләри бүрүсүн», «Әзаб чәк, һеч кәси инчитмә». Халгын инчимәсиндәнсә, сәнин инчимәјин јахшыдыр», «Бачарсан һамынын јүкүнү дашы, (инсанлары) јүк дашымагдан хилас етмәкдән јахшы нә вар ки?» — дејән шаир јахшылыгын гаршылыгы олдуғуну жазырды: «Хејирхәһ олан һиммәтли адам јахшылыгы өзүнә пешә едәр, чүнки (јахшылыг) јахшылыг кәтирәр». Бунун үчүн «елә ет ки, сән дә ишдән дүшәндә һамынын чийни сәнин јүкүнү дашысын». Әслиндә, пислик дә гаршылыглыдыр: «Өз көзүмлә көрдүм ки, сәһрада бир кичик гуш гарышганын чаныны алды. Һәлә димдијини овундан ајырмамыш, башга бир гуш кәлиб онун ишини битирди. Әкәр пислик етсән бәладан гафил олма, чүнки тәбиәтдә мүкафат (әвәз) вачибдир. Бәлкә дә дүнја әдаләт күзкүсүдүр ки,

сәндән нә көрсә ону әкс етдирир. Дүнјаја сәс дүшдү ки, һәр кәс пислик етсә кимсәнин чанына јох, өз чанына едәр». Низами Гур'анын «Рәһм ет ки, сәнә рәһм етсинләр» әјәсини дәфәләрлә хатырлатмышдыр.

Инсан тәбиәтиндә һуманист чәһәтләр, мејлләр биләвәситә башгаларына мүнәсибәтдә өзүнү бұрузә верир. Бу, Низами тәрәфиндән вәтәнпәрвәрлик, достлуг, сәхавәт, дүзкүнлүк, әдаләт кими али кејфијјәтләрлә вәһдәтдә көтүрүлүб, етик вә социал-сијаси планда ишыгландырылмышдыр. Шаирин јарадычылыгында һуманист әһвали-руһијјә үмумбәшәри идејалар доғурмушдур. Мүхтәлиф халгларын нүмајәндәләри онун севимли гәһрәмандары, ајры-ајры өлкәләрин дилбәр кушәләри онун илһамверичи тәсвир объекти олмушдур. Һаггында сөһбәт ачдығы јад елләрә, хејирхәһ инсанлара Низами өз доғма торпағына, һәмвәтәнләринә, бәсләдији истәклә јанашмышдыр. Азәрбајчанын фүсункар тәбиәти, мәрд халгы бөјүк шаирдә һәјата, инсанлыға гаршы үлви һиссләр, дүјүглар ојатмаја билмәзди. Низаминин дүшүнчәләриндә һуманизм азадфикирлилик мејлләри илә чулғашмышдыр. О, дининдән, һәтта ишләдији кунәһиндән асылы олмајараг, һәр бир бәндәјә Аллаһдан көмәк диләјир, инсанлыг адындан дејир: «Диндар олсам да, бүтпәрәст олсам да, һәр нөвдән олсам да мәни бағышла. Мәннимлә ишимә көрә рәфтар етмә!».

Низами ејни заманда әјәр-әскикләрә, чатышмазлыгларә тәнгиди нәзәрлә бахмыш, мәнфи һаллара — инсанијјәтин јохлуғуна өз нифрәтини киәләтмәмишдир: «Зәманәјә бах ки, инсанијјәтин јохлуғу учундан адамдан һәзәр едир. Адам чинсиндән мәрифәти алылар вә адамлыгы ортадан чыхарылар».

Инсанијјәтин јохлуғу әдавәт, ријакарлыг, тәкәббүр, пахыллыг, һагсызлыг, зүлм кими әмәлләрдә өзүнү кәтәрирсә, инсанијјәтин вәрлыгы јахшылыгы — достлуг, сәдагәт, тәвазәкарлыг, инсаф, әдаләт кими кејфијјәтләрдә үзә чыхыр.

Низами достлуға хош амалларла, үлви мөгсәдләрлә јашајан инсанлар арасында нәчиб үнсизјәт кими бахмышдыр. Достларын бир-биринә јахынлыгы, сәминијјәти мүхтәлиф мүнәсибәтләрдә, ән башлычасы, кәләри вә севинчи бөлүшмәкдә ваге олур. Достлуг инсанларын бирлијини ифадә едир: «Јолдашлар әлбир (һәмрәј) олсалар, дашдан булаг чыхарарлар. Мәғлүбијјәт нифаг нә-

тичәсидир, гәләбә иттифаг бәһрәсидир», «Достлар бир-бири илә чәкишмәјә башлајанда онлар өз дүшмәнләри илә мүттәфиг олурлар».

Низаминин фикринчә, достлуг агла әсасланмалыдыр: «Чанына тәһлүкә олан ағыллы дүшмән, надан олан достдан јажшыдыр». Һәгиги дост бәрк ајагда сынаһыр: «Һәгиги дост нахошлуг вахты сәни тордан чәкиб чыхармалы, сәндән өз әтәјини чәкмәмәлидир». О, ловғалығы писләјәрәк јазырды: «Тәкәббүрдән узак јол ахтар», «Өзүнү ејән адамын сынмадығыны көрмәдим, һәр кәс ки, өзүндән гуртарды, саламат галды». Вәфа, сәдагәт, е'тибар кими кејфијјәтләр мөһкәм достлугун әләмәтләридир.

Орта әсрләрин идеолокијасында өзүнәнәзарәт, чисмән вә мә'нәви пәһризкарлыг—ријазәт мүһүм јер тутур. Низами Кәнчәви дә инсан мә'нәвијјатынын тәкамүлү үчүн бу һалын әһәмијјәтини хүсуси гејд етмишдир: «Үрәјин гәдрини вә чанын рутбәсини дәрк етмәк јалһыз ријазәт васитәсилә олур. Үнсүрләрин күмүшүнү (бәдәнин хасијјәтини) ријазәтә тапшыр, ријазәт ону тәбии гызыла чевирсән. Ријазәт васитәсилә (јүксәк) мәгама чатарсан вә пакосликдән инсанлыг дәрәчәсинә учаларсан». Ријазәт инсаны шәһвани һәрисликдән сағындырдыр: «Һәва вә һәвәсдән баш гачырмаг сәрварлик әләмәтидир. Һәва вә һәвәси тәрк етмәк пејғәмбәрләрин гүдрәтидир».

Ријазәтин көмәји илә ишләрин орта һәддинә — мө'тәдиллијә јијәләнмәк олур. Аристотелдән кәлән вә Шәрг перипатетикләринин тә'лиминдә чидди ријазәт едилән мө'тәдиллик һаггында фикирләр Низаминин дә дүшүнчәләриндә өзүнә јер тапмышдыр: «Чох агламаг көз үчүн мәсләһәт олмадығы кими, чох күлмәк дә хоша кәлән шәј дејил. Көрдүјүн бу гочалар вә јенијетмәләр писини вә јажшынын әндәзәсини (өлчүсүнү) сахламалыдырлар». Өлчүнүн позулмасы, Низаминин фикринчә, фәләкәтә, даһа доғрусу, әввәлки кејфијјәтин мәһвинә апарыб чыхарыр: «Һәддиндән јүксәјә галхан гуш өз һәлак јолуну тутмуш олар. Силаһа сарылан заһид һәддини ашдығы үчүн силлә јејәр. Түлкү асланла пәнчәләшәрсә, билирсән ки, гылынч кимин әлиндә олар».

Хосров Бозоркүмидә нәсипәт верәркән демишдир: «Һәр нәји истәсән ону је-ич. Аз да, чох да зәрәрлидир. Чохдан да, аздан да кеч ки, хамдыр. Ортаны көзләсән һәр шәј јериндә олар. Охумушам, бир дијарда ики зирәк (адам) тәсадүфән бир булаг башына чатыр. Бир чана зәрәри вар дејә аз ичир, о бири чана хејири вар дејә чох

ичир. Орта һәдди сахламадыларына көрә, бири сусузлугдан, о бири чох ичмәкдән өлүр». Бу фикир башга мисалларла да дејилмишдир: «Јемәкләри дуз дадландырыр. (Лакин) дуз кәрәк гәдәринчә олсун... Елә је ки, әһвалынын зәрүрәтиндән өзкәләрә һарам олан, сәнә һалал олсун. Бу дарвазада сакин оланын кәрәк гәминин дә, севинчинин дә һәдди олсун». Мө'тәдиллик гәнаәти тә'мин едир: «Бәдәнини гәнаәтлә фәрәһләндир, мәзачымы итаәтлә мө'тәдил сахла».

Өлчүнүн артыглыгла вә әскикликлә позулмасынын гаршысына алаһ мө'тәдиллик һалы дүзкүнлүк вә әдаләт үчүн мүһүм принципдир.

Дүзкүнлүк рәғбәт, әјрилијә нифрәт инсан мә'нәвијјатынын тәминлијиндән ирәли кәлир: «Тәкчә олдан дејил, исти вә сојулдан да инсанын дүзлүкү она зирәһ олар. Әјриликдә әјәр-әскикликә дүшәрсән. Лакин дүз олсан, бүтүн буһлардан хилас оларсан».

Низами дүзлүкү тәрәзи ишнә бәнзәтмишдир: «Сән тәрәзи кими дүз ишләјән олсан, үрәјини дүзлүкүнү тәрәзијә тапшыр. Бирчә арпа вә бир дәни дә сәнин әлин тәрәзи дашындан аз етсә, һамысы бир-бир өз јерини тутачагдыр, гүјамәт күнүндә һамысыны габагыла төкәчәкләр». Мүтәфәккир көстәрир ки, әјрилијә јол верән кәс өзү чәзә алачагдыр: «Сәнин кизлин етдијини сәнә едәчәкләр». Одур ки, дүзлүкүн позулдуғу мәгамда зәрәрә дүшмәк даһа хејирлидир: «Сән бу тәрәзини вә бу гапаны өзүн һәрәкәтә кәтирмә, кәтирсән чох вер, аз ал».

Доғруја завал јохдур: «Доғрулугла гылынчдан чан гуртарарсан», «Доғру данышанын шөһрәти учалар». «Доғручу сәһәр доғру данышдығына көрә дүнја ону варлылар кими гызыла тутду. Сәрв дүзлүкдә байраг сапчыдығына көрә хәзан вахты талан олунмаг гәмини көрмәди». Шаир «доғру данышмаг мәрдликдир» дејирди. Овсунчу «дүз данышмагдан јажшы овсун көрмәди». Дүз сөз һәгигәти ифадә едир: «Зүлмкар палшаһ вә дүз данышан кишнини һекајәтиндә шаһ өзүнү әјрилијини, гочанын дүзлүкүнү баша дүшәндә гәддарлыгдан әл чәкмишдир. Шаир бу әһвалатдан сонра һеч кимин даһа һәгигәти кизләтмәдијини, дүз сөздән һеч кимин зијан көрмәдијини гејд едәрәк јазмышдыр: «Дүзлүк кәтир ки, (ахырда) ницат тапа биләсән, сәндән дүзлүк, јараданан исә ницат! (Амма) дүз сөз башдан-ајага гәдәр дүрр дә олса ачыдыр». «Һәгигәт ачыдыр».

Мүтәфәккир шаир белә гәнаәтә кәлир ки, «Дүзлүк һарада өз бајрағыны галдырарса, һаггын көмәни онун әлиндән тутачагдыр», «Сән дүз сөзү дүз јеринә кәтирсән, Таңры сәнни дедикләринә көмәк олар». «Сирләр хәзинәси» поемасында шаир дә өз дүзлүјү илә фәхр етмишдир: «Низаминин тәби вә сөзү дүздүр, чүнки онун ишини дүзлүклә бәзәјибләр».

Низами Кәнчәвинин инсан вә чәмијјәт һаггында дүшүнчөләриндә шаһ вә рәијјәт мүнәсибәтләри башлыча јер тутур. Мүтәфәккир көстәрир ки, өлкәнин мадди вә мәнәви јүксәлиши, социал-сијәси тәрәггиси она башчылыг едән шаһын әмәлләриндән чоһ асылыдыр. Инсаф вә әдаләти һаггсызлыг вә зүлмә гаршы гојан шаирин бүтүн поемаларында бу мөвзу үзәриндә әсәсли дајанылымыш, «Сирләр хәзинәси»ндә она хәјли јер верилмишдир: «Өлкәнин ишини низама салан шаһ көрәк рәијјәттин һүгугуна риәјәт етсин ки, һамы онун фәрманында јазыланлара баш әјсин вә ону үрәкдән, чандан севсин», «Шаһлардан (рәијјәт) көрәк гүввәт вә көмәк чатсын», «Әдаләт падашаһлығын әсәс шәртидир. Чаһанын гәддарлығы онсуз да бизә бәсдир», «Ситәмлә чаһаны тутмаг олмаз. Өлкәни (мәмләкәти) јалныз әдаләтлә алмаг олар. Әдаләтдән башга һәр шеји (Аллаһ) сәнни јадындан чыхартсын. Инсафдан башга һәр шеји бада версин! Сәнни әдаләттин дүнјаны шадландыран бөјүк әмирдир вә мәмләкәти абад ејләјән бир зәһмәткешдир. Өлкә јалныз әдаләтлә гүдрәтли (әбәди) ола биләр, сәнни ишин исә сәнни әдаләтинлә дүзәлә биләр».

Шаир һәм тарихә мұрачиәт етмәклә, һәм дә һәјәти мисаллар чәкмәклә ихтијар саһибләрини инандырмаға чалышыр, әдаләтә рәғбәт, зүлмә нифрәт һисси ашылајыр: «Чаһаны шыгландыран һермис әдаләтлә һөкм сүрүрдү, өз әдаләти илә дүнјаны идарә едирди», «Сәнни әдаләттин кечә шыг сачан гәндилиндир, сәнни сабаһкы муһисин, сәнни бу күнүндүр».

Инсаф вә әдаләтлә иш көрән кәс угур газанар: «Дарга инсафлы олса, әмир мөгамына чатар. Әмир әдаләтли олса, өлкәнин шаһы олар». Белә ки, «бүтүн гәләбәләрин әсәси әдаләтдир, бүтүн зәрәрләрә баис зүлмдүр». «Түркләрин дәвләти она көрә учалды ки, мәмләкәтдә әдаләт һаким олду».

Шаир елан едир ки, «зүлм етмәк бәјәнилән әмәл дејилдир, (чүнки бу) өз үзүнүн сујуну (абрыны) вә хал-

гын ганыны төкмәк демәкдир». Һәм дә «зүлм тоһумунун ағибәти чоһ писдир».

Низаминин јаратдығы әдаләтли шаһ образлары ичәрсиндә Шириң хәјрхәһ ишләри илә дә јадда галыр: «Шаһлыг Ширинә чатандан сонра өлкәнин рәвиңи Баһлыгдан Аја (јердән көјә) учалды. Бүтүн халг онун инсафы илә шад олду, бүтүн мәнбуслар бурахылды. О, һәр бир дарвазадан бач алмағы көтүрдү, һеч бир кәнддән хәрәч алмады, аләмин мәзлумларыны зүлмдән азад етди, бүтүн зүлм әјинләрини дәврәндән көтүрдү, шәһәрлә кәнд арасында достлуг јаратды».

Әдаләт әдавәти, дүшмәнчилији арадан галдырыр: Ширинин «әдаләтиндән гырғы кәкликлә достлашды, гурдла гојун бир јердә су ичди. Јахынлы-узағлы рәијјәт бүтүнлүклә онун әдаләтинә анд ичди».

Әдаләт олан јердә боллуг вә фираванлыг артар: Ширинин әдаләтиндән «боллуг дүнјада елә әсәр көстәрди ки, тахыл дәнәсинин бириндән јүздән артыг (дән) һасил олду. Падшаһын нијјәти јахшы олса, көјәртидән күл әвәзинә көвһәр чыхар. Нијјәти пис ағач гуру будағдыр. Јахшы нијјәтли шаһын өлкәси боллуг олар». Низами Бәһрам шаһын һакимијјәтинин дә беләчә идеализә едир: «Инсаф рәсминн дүнјаја јайды, әдаләттин башыны көјә учатды», «өзбашыналыг мәмләкәтдән узағлашды». Әдаләттин јахшылығы тәкчә инсанлара дејил, санки бүтүн тәбиәтә сирајәт етдији көстәрилир: «Гысыр инәкләр доғар олду. Чајларда сулар чағлады. Ағачлар мејвәләрлә барланды».

Бәһрам шаһ «Аллаһ гојса, мән елә едәчәјәм ки, һеч кәс мәндән инчимәсин» дејәркән «зүлмә зүлм, әдаләтә әдаләтлә чаваб верәк» принципини ирәли сүрмүшдүр: «Әдаләтли кәсләрә јар, зүлмкарлара зүлмкар олду». «Һөкманлыгда инсанпәрвәрлик едән» Бәһрам шаһ «һәр кәсә јеринә мүнәсиб рүтбә верди, рәвиңәсизләрин ишини сәһманә салды, гачгышлары өз мүлкләринә гајтарды». Шаир гәсидәләриндән бириндә дә Бәһрам шаһын әдаләтлијини тәғдир етмишдир: «Рәијјәттин иши онун сајәсиндә хошлуғла кечир, өлкәнин иши онун сајәсиндә әмин-аманлығла гурулмушдүр». Бир сөзлә, «О, өзүнү (рәијјәттин) назыны чәкмәјә вадар едирди».

«Аллаһын халгы илә әдәблә дәвран» дејән мүтәфәккир әдаләттин ичтиман мәһијјәтинин гејд едирди: «Һамыја әл тут ки, һамы сәнә јар (дост) олсун. Әкәр достлары елдүрсән, ким сәнә көмәк еләр?».

Эдаләтлї шаһ Низаминин идеалы иди. Шаир белә мѳсбәт сурәтләр жаратмагла шаһлар тә'сир кестәрмәк мѳгсәдини күдмүш вә бунунла бәрәбәр, һагг сөзүнү сөйләмишдир: «Һәр бир әлиндә гылынч оланын халгын ганыны ахытмаға һаггы јохдур», «Дүнјаны јандырмаг вә зүлм етмәк бәсдир, рәијјәтпәрвәрлик етмәк јахшыдыр».

Низами зүлмү һаким тәбәгәнин тәбиәтиндән ирәли кәлән кејфијјәт сажмышдыр: «Падшаһ елә бир оддур ки, онун шә'ләсиндән јалныз узагдан бахан архајын ола биләр. Онун алову көвһәр сачан бир күлдүр, о, мүгабилдә күлдүр, гучагда тикан». Мүтәфәккир төвсијә едирди: Гуру ламбыг оддан горундуғу кими, падшаһа јахын олмагдан сагын! О од нурла долу олса да, ондан узаг олан шәхс әсудәдир».

Зүлмә сон гојмаг үчүн Низами залимә дә, мәзлума да мүрачиәт етмишдир. О, шаһы халг нифрәтиндән доған гаргыша биканә галмамаға сәсләмишдир: «Гаргыш мәмләкәтин бада верәр. Шаһларын әлиндә бир чох күзкүләр мәзлумларын аһындан гаралмышдыр. Дөвләт өз јолундан үз дөндәрәндә шаһ нә иш көрсә, јериндә олмаз».

Һәддән-зијадә зүлм гаршысында рәијјәтин шнкајәт етмәјә чүр'әти чатмадығыны сөйләјән мүтәфәккир мүт'илијә һагг газандырмамышдыр: «Алчаглардан ашағы олмағы нијә истәјирсән? Накәсләрин ојунчағы нијә олурсан? Һәр һадисәјә нә үчүн бојун әјирсән? Һәр чәфаја нијә разы олурсан? Башыны дағ кими даим уча тут. Дүнјанын јумшагығына гаршы сәрт ол». «Ачизлик дахили әзијјәт (әзаб) кәтирәр, зүлмә гатлашмаг зилләт кәтирәр» — дејән мүтәфәккир јеканә чыхыш јолуну мүбаризәдә көрүрдү: «Тикан кими силаһы чининдә ол ки, күл хырманыны бағрына басасан. Аһ вә тәәссүф (инсаны) үзәр. Алом өвләды аһ вә тәәссүфдән өләр». Низами халгын күчүнә, гүдрәтинә дәриндән инаныб, зүлмкары хәбәрдар едирди: «Вај о күндән ки, мәзлумларын чәһачәкиндә (үсјанында) башындакы һәр түкүн учу бир хәнчәр учуна чевриләз».

Шаһ илә рәијјәт мүнәсибәтләриндә инсаф вә әдаләтин көзләнилмәсинин чәмијјәтин хошбәхтлијини тә'мин едән мүнүм амил олмасы «Искәндәрнамә» поемасында даһа габарыг верилмишдир. Әсәрдә шаирин чәмијјәт һаггында дүшүнчәләри, хошбәхт кәләчәјә ганадланан бөјүк арзу вә амаллары долғун ифадәсини тапмышдыр. Поеманын биринчи һиссәсиндә — «Шәрәфнамә»дә Искәндәрин мүһарибәләри, фәтһләри, икинчи һиссәсиндә—

«Игбалнамә»дә исә онун мә'нәви камиллик дүнјасына бағлылығы тәсвир едилир.

Низами Кәнчәви бөјүк алимләрлә, мәшһур философларла тәмасда олуб, елмин мүхтәлиф сәһәләринә дәриндән јијәләнмиш Искәндәр һаггында ешитдији сөзләри нәгл едәрәк јазыр: «Хошбәхт инсанларын өнүндә кедән дүнја падшаһы көркәмли Искәндәр билик тә'лиминдән о јерә чатды ки, ағлы она бүтүн чәтинликләрә ачар верди».

Јүксәк мә'нәвијјата саһиб олан Искәндәр дүнја һакимијјәтиндән — шаһлыгдан пејғәмбәрлијә үз тутду. О дөврүн тәсәввүрүнә көрә, пејғәмбәрлик инсанлыг дәрәчәсинин ән јүксәк мәрһәләси иди. Шаһ нә гәдрә ағыллы, әдаләтли олса белә өз мәнәфејини һәр шејдән үстүн тутурду. Зәнкин сарајларда зинәт вә дәбдәбәләр ичәрисиндә онун кечирдији һәјәт тәрзи рәијјәтләрин күзәрәни илә мүгајисәјә кәлмирди. Пејғәмбәр исә о шәхсләрә дејилирди ки, онлар јалныз халгын мәнәфејини күдүр, халг сәадәти јолунда бүтүн әзаб-әзијјәтләрә гатлашырдылар: «Бәдалары гәбул етмәк пејғәмбәрләр үчүн хошбәхтликидир». Искәндәр пејғәмбәрлик тәклиф едиләндә онун илк шәрти раһатлыға сон гојмаг олмушдур: «Искәндәрин һөкминамәси пејғәмбәрлик вәһји илә тәсдиг олунанда о, хәзинә адыны дивандан силди, чүнки онун ады әзаб диванына јазылды». Лакин дејилир ки, бу әзабы «Аллаһын разылығы илә олмуш бил, өзүнә әзијјәт һесаб етмә».

Низами Искәндәрә башга пејғәмбәрләрдә олмајан бир сыра кејфијјәтләри иснад вермишдир. Бүтүн пејғәмбәрләр јалныз вәһјин, илаһи көндәришин бәхш етдији биликләрә малик олдуғлары һалда Искәндәр һәм дә мүкәммәл тәһсил көрмүш вә елми јүксәк гијмәтләндирән шәхсијјәтдир. О, бир пејғәмбәр кими сәфәр әзми илә јол һазырлығы көрәркән «јенә һәр елмдән иш үчүн чарә ахтарырды». Искәндәр дини китабдан савајы үч мӯәлиминин — Аристотел, Платон вә Сократын фикирләринә даир китаблары да өзүнүн јол јолдашы етмишди.

Низами Аллаһдан вәһј чатдыран мәләјин дилиндән Искәндәрә мүрачиәт едиб, онун пејғәмбәрлик фәалијјәти мәрәмнамәсини мүәјјәнләшдирир: «Дүнјанын башына фәләк кими доланасан, мәнәббәтлә вәһшиләрин башыны јухары галдырасан, халгы пис јолдан гајтарасан. Сәнә дөвләт вә дин верәнә доғру (јөнәлдәсән), бу көһнә бинанын әсасыны јенидән гојасан, көјләри гәфләтдән тәминләјәсән, дүнјаны дивин зүлмүндән хилас едәсән,

каинатын саһибинә мејл едәсәң, јатанларын башыны ју-ху-дан галдырасан, аглын үзүндән пәрдәни көтүрәсән».

Искәндәри «пак Аллаһдан рәһмәт хәзинәси» адлан-дыран мэләк онун јердәки јохсуллар үчүн көндәрилди-јини гејд едиб дејир: «Заманын көрдишиндә елә һәрәкәт етмәлисән ки, торпагдан јаранмышлар сәндән хејр тап-сынлар».

Низами Искәндәри көјләрә ме'рач едән дејил, јер үзүнү кәзиб долашан пејғәмбәр кими вәсф етмишидир. Искәндәрин пејғәмбәрлик фәалијәти јалныз јерлә, ин-санларын һәјәты илә бағлыдыр. Пејғәмбәрлијә сәфәри заманы шәргдән гәрбә, чәнубдан шимала чох өлкәләрү кәзиб, гурудан, дәниздән кечән Искәндәр варид олдуғу јерләрдә падшаһларын зүли вә ситәмләрини арадан гал-дырыр, инсанлар арасында әдаләт вә инсафы бәргәрәп едир.

Низаминин фикринчә, јерләрдә боллуг вә фираван-лыг тәбии сәрвәтләрин эәнкилији вә бир сыра амилләр-лә јанашы, тәбиәтә инсан гајғысындан да асылыдыр. Аләми ајаглајан Искәндәр јени бир мәнзилә кәлиб чы-хыр: «Ајдын, чәннәт кими ишылсачан бир өлкә — орада јерләр нә әкилмиш, нә сәпилмишидир». Искәндәр күлләр, јашыллыглар, ахар сулар вә шаһлара лајиг имарәтка-һы олан бу өлкәдә нә үчүн әкинчи, котан вә оқуз көзә дәј-мәдијини сорушанда о јерин сакинләриндән бири белә чаваб верир: «Бу үрәкачан өлкәнин әтрафында бол мән-сул верән чох јерләр вар. Орада һәр нә әксән, јығым за-маңы бирә мин, бәлкә дә ондан артыг верәр. Лакин әда-ләтсизликдән зәрәр чәкир. Неч кәс онун кәлириндән хејр көрмүр». Һәмин сакин Искәндәрин әдаләтинә үмид бағлајараг дејир: «Сәнин инсафында вә әдаләтиндә бу мүнбит торпаг әдаләтсизлијин әлиндән хилас олар». Ис-кәндәр онун арзусуну јеринә јетирир: «Шаһ о торпаг вә сујун әдаләтсизин әдаләтсизлији нәтичәсиндә хараб ол-дуғундан хәбәр тутдугда орада әдаләтин әсасыны гејду вә ораја Искәндәрабад ады верди».

Искәндәрин сәфәр етдији башга бир јердә нсә «сал дағ дашындан бир тағ учалдылымышды ки, онун варлы-ғындан үрәк кенишләнирди. Фирузә рәнкли о тағдан о јана гранитдән бир дағ кәмәри чәкилмишди. О дағда динпәрвәр бир халг варды: итаәткарды, амма пејғәмбәр-ләри јох иди. Аллаһын вәһји илә өз әһвалына мұвафиг Аллаһы танымышды». Шаирин тәсвириндән мә'лум олур ки, бу дағ әһали мүәјјән бир пејғәмбәрә беј'әт етмәсә дә

мә'миндир. Лакин онлар јәчүч адлы итсифәт, гурд пешә-ли гоншу халгын зүлмүндән әзәб чәкирләр. Бәд тәбиәтли чанаварлар кими рәнкләри тутгун, түкләри башларын-дан ајагларына төкүлмүш јәчүчлар вахташыры динч әһалијә һүчүмлар едир, гәтл-гарәтлә мәшғул олурлар. Дағ әһли һәр шејә чарә едә билән Искәндәрин пејғәмбәр-лијини гәбул едир. Шаһ онлары јәчүчлардан горујан «Искәндәр сәдди»ни тикир. Беләликлә, әмәлисәләһ дағ әһли әдаләтли, ағыллы вә тәдбирли башчынын—Искән-дәрин сәјәсиндә рәзил гоншунун зүлмүндән хилас ола билир.

Искәндәрин шимал сәфәриндә раст кәлдији бир өлкә вә онун әһалиси һагғында мә'лумат Низами Кәнчәвнинин инсан вә чәмијјәтә даир идеалындан хәбәр верир. Шаһ Һәмин өлкә илә илк бахышдан марагланмаға башлајыр. Әсәрдә дејилир: «О, торпағә тәбиәтчә башга чүр көрдү: һәм ахар су, һәм әкин-сапин, бүтүн јол боју һасарсыз чохлу бағ. Сүрү сүрүјә гарышымышды, көзәтдәјәни јох иди».

Дүзлүк тәмәли үзәриндә дајанан бу өлкәјә һарам јол тапа билмир: «Ордудан бир нәфәр әлини узатды ки, бу-дагдан бир мејвә гопарсын, һәлә тәр бир мејвә гопарма-мыш гурулугдан бәдәни каман кими әјилди. Башга бир атлы да бир гузу тутду, гыздырмасы галхды вә о ишдән дәрс алды». Буну көрдүкдә Искәндәр «әмр верди ки, ор-дуда ким олурса-олсуң һеч кәсин бағына әл узатмасың».

Бир гәдәр дә кетдикдән сонра чәмәнликдән вә сулар-дан кечдиләр. Һәр чүр не'мәтлә вә үрәк истәјән шејлә бәзәнмиш чәннәт кими бир шәһәр көрүндү. Искәндәр шә-һәр дарвазасына јахын кәлдикдә дәмбирдән, ағачдан, ја-ху дашдан онда гапы көрмәди. О, бир нечә гоча илә шә-һәрә кирди. Гочаларын һамысы чох дүшүнчәли вә ибрәт-ли иди. Бәзәдилмиш чохлу дүканлар көрдү. Онларын һа-мысындан гапы вә гыфыл көтүрүлүмшдү.

Һәмин шәһәрин инсанпәрвәр сакинләри јүз үр вә миннәтлә Искәндәрә тәрәф кәлиб, ону јолдан санки чән-нәт миңасы илә ишләнмиш бир сараја кәтирирләр, чох-лу не'мәтлә долу сүфрә ачыр, гонагпәрвәрлик вә меһри-баңдыг көстәрирләр. Бу јердә Искәндәрин суаллары вә он-лара верилән чаваблар Низаминин идеал чәмијјәт һаг-ғында тәсәввүрләрини ајдын ифадә едир. Искәндәр со-рушур: Нә сәбәбә сиз белә горхмасыңыз вә өзүңүзү мү-һафизә етмирсиз? Тәһлүкәдән нечә бу чүр раһатлыгла јашајырсыңыз ки, һеч кәсин гапысында гыфыл вә бәнд

јохдур. Бағлар кешикчисиз, сүрү чобансыздыр. Дағлара вә чөллөр бурахылмыш жүз миһәлрә сүрүә бир чобан да бахмыр. Бу нә чүрдүр, бу мұһафизә олунмамаг нәдәндир? Сизин мұһафизәниз кимә тапшырылыб?

Әдаләтли өлкәнин бөјүкләри сонсуз еһтирамла Искәндәрә чаваб верирләр: Биз бу дағда вә чөлдә сакин динпәрвәр, зәиф бир халгыг. Доғрудан бир түк гәдәр дә кечмәрик. Әјриләр пәрдәсиндә бизим ишимиз јохдур, доғрулуғдан башга бир шеј билмирик. Дүңјада әјрилиг гапысыны бағламышыг, дүңјадан бу чүр доғрулуғла хилас олмушуг. Неч бир һалда јалан данышмырыг. Бир кәсин үзүнә дејә билмәјәчәјимиз шеји онун далынча кизли демәрик. Онлар вәзијјәтин реал мәнзәрәсини кәстәрмәклә Искәндәрин суалларынын конкрет чавабларыны вермиш олурлар: Оғрулардан әсла горхмуруг. Нә шәһәрдә кәзәтчи, нә дә мөһәлләдә гаравул гојуруг. Башга кәсләрдән биз бир шеј оғурламышыг. Биздән дә башгалары оғурламышлар. Евләрин гапысында нә гыфыл, нә дә бәнд вар. Мал-гарамызы күдән дә јохдур.

Гејд етмәк лазымдыр ки, әдаләтли шәһәрин сакинләри өз гонагпәрвәр вә һуманитә хасијјәтләринә көрә фүтүввә идејасы тәблиғ едән әхиләрә бәнзәјирләр: «Јолдаш ачиз олса көмәк едирик, чәтинлик чәкирсә хилас едирик», «Бир-биримиздән неч бир шеј әсиркәмирик».

«Башгасынын ағламысына күлмәјирик» дејән әдаләтли өлкәнин бөјүкләри даһа сонра әлавә едилрәр: «Бир-биримизин кәдәринә кәдәрләнирик, шадлығда да бир-биримизә јар олуруг».

Ичтинмай-сијаси вә һүгүги бәрәбәрлик бу чәмијјәтин әсас гајәсидир. Бурада һәтта сәрвәт дә бәрәбәр пайланыр: «Бизләрдән неч кәсин малы башгасынын малындан чох дејил. Биз өз малларымызын һамысыны бәрәбәр бөлүрүк. Биз һамымызы бәрәбәр сајырыг».

Белә бир өлкәдән Аллаһ өзү көмәјини әсиркәмир: «Бизим балаларымызы Аллаһ бөјүдүр. Бизим йлхыларымыз ширләр вә гурдлардан архајындыр. Әкәр гурд бизим гојунумуза тохунса, дәрһал һәлак олуб кедәр. Әкәр әкинимиздән бир кәс бир башаг апарса, күнчдән онун үрәјинә ох санчылар. Биз әкин заманы тохуму сәипи, тарланы Аллаһ тапшырырыг. Алты әј бичин башланмамыш арпа-буғда зәмиси әтрафында доланмышыг. Әкин јериндән битәндән бизә бир дөндән једди жүз дән чатыр. Бу чүр бир иш вә ја жүз иш-көрсәк белә, өзүмүзә дејил,

Аллаһ тәвәккүл едирик. Биз сахлајан јалныз Аллаһдыр. Пәнаһымыз Аллаһадыр, даһа неч кимә дејил».

Һәмни чамаатда гәзавү-гәдәрә инам күчлүдүр: «Пис вә јахшы бизә нә кәлирсә (гәбул едирик), О алнымызә јазыландан башымызы чәкмирик. Јараданын дүз јаратдығына демирик ки, бу нечә олуб, о һарадандыр?» Аллаһ дејәни демәк тәлаш һиссини арадан галдырыр: «Аллаһдан олан һәр шеји гәбул едирик. Аллаһы сынамаг Аллаһа дүшмәнчиликдир. Аллаһын ишләри илә биз ујушуруг, пәрәстиш едәнин дүшмәнчиликлә нә иши?».

Иғтишаш вә зораклыг бу чәмијјәтә јаддыр: «Фитнә ахтармышыг, ган төкмүрүк», «Һеч кәслән гылынч күчүнә бир арпа белә истәмирик».

Бу өлкәдә һејванлар гаршы да бөјүк илтифат кәстәрилик: «Һејванлар вә гушлар биздән гачмырлар, онлардан да бизә бир зәрәр дәјмир. Еһтијач оlanda аһу, дағ кечиси вә чүјүр гапымыздан ичәри өзләри зорла кирир. Онлардан әкәр овласаг, анчаг еһтијач олдуғу гәдәр овларыг. Бизим еһтијачымыз олмајанлары гапылан вә чөлләрдән говмуруг».

Башга халғлара мұнасибәтдә исә принцип беләдир: «Бизимлә анчаг о халг биркә јашаја биләр ки, бизим кими пак вә пәһризкар олсун. Әкәр о бизим хасијјәтимизә ујғун олмасса, бизим дәирәдән чох тез чыхар».

Јејиб-ичмәклә, һәрәкәт вә давранышларда мөһкәм һизам-һитизам көзләјән һәмни халг үзүнөмүрлүлүјү илә дә сечилир: «Биздән неч кәс чаванлығда өлмүр. Анчаг чох өмүр сүрмүш гочалар өлүрләр. Әкәр бир кәс өлүрсә, үрәјимиз сыхылмыр, чүнки о дәрдин дәрманы әлә кәлмәз».

Искәндәр һәмни халгын адәт вә мәрәмны көрдүкдә һејран галыр: бундан да марағлы бир һадисә нә ешәтмиш, нә дә шаһларын китабында охумушду. О, үрәјиндә дејир: «Әкәр ағыллысанса, бу тәәччүблү сирләрдән кәрәк ибарәт аласан».

Шимал өлкәсинә сәфәр Искәрдәрин әгидәсиндә дөнүш јарадыр: «Артыг дүңјада мән ат чапыб долашмајачағам, һәр овлағда тәлә гурмајачағам. Нә гәдәр јашамышамса мәнә бәсдир. Бу адамлардан өјрәндијими нә зәрә алмалыјам».

Искәндәр «дүңја јахшылар үзәриндә дајанмышдыр» гәнаәтинә кәлир: «Шүбһәсиз, дүңјаны өјрәнәнин нәзәриндә дүңја бу јахшы адамларә көрә өз јериндә гәрар тутур. Дүңјанын сүтунлары да бу халг олмушдур».

Низами Кәнчәви арзу етдији идеал чәмијјәтин бу вә ја дикәр бир шәхс, һәтта пејғәмбәр тәрәфиндән дејил, жалһыз чәмијјәтин мә'нәвијјәтча камил өз үзвләринин сајәсиндә гурулмасыны мүмкүн сајмышдыр. Искәндәрин рич'әти вә е'тирафы да буну диктә едир: «Әкәр хасијјәт беләдирсә, бәс бизим хасијјәтимиз нәдир? Әкәр инсанлар бунлардырса, бәс биз кимик? Бизи дәннәләрә вә чәлләрә көндәрмәкдән мәгсәд бу имиш ки, бурадан кечәк, бәлкә вәһши һејванларын хасијјәтиндән дојам, бу мүдрик адамларын ајинини өјрәнәм? Әкәр бу халгы әв-вәлчә көрсәјдим, дүнјаны башдан-баша һеч долашмаздым, дағын бир кушәсиндә отураддым, Аллаһа ситајишлә мәшғул олардым, мәним ајиним бу гајдадан чыхмазды, мәним бу диндән башга диним олмазды».

ЕЛМ ВӘ ИДРАК ҺАГГЫНДА

Низами Кәнчәвинин идрак һаггында дүшүнчәләри кениш мүндәрәичәли олуб, о дөврүн елми-фәлсәфи фикринә ујғундур. Мүтәфәккирин әгидәсинчә, «өзү фәләјин алтынды, рә'ји исә ондан жүксәкдә олан» инсан һәр шейдән әввәл өз идрак габиліјјәтинә көрә јер үзүнүн әшрәфидир. Һәм дујғуја, һиссә вә гаврајыша, һәм дә ағла, эәкаја маликдир. Һисси мәрһалә һејванларә хасдыр. Лакин бу, инсанларда тәфәккүр гүввәсинин сајәсиндә дүзкүн истигамәтләндирилдији үчүн кејфијјәтчә даһа үс-түндүр.

Низами инсанын әгли јеткинлијини, идрак габиліјјәтини артырмаға чалышмағда, елми биликләрә јијәләнмәкдә көрүрдү. Оун әсәрләриндә елм вә идрак мәсәләләри бир-бири илә бағды, алағәли шәкилдә нәзәрдән кеңирилмишдир.

Шаир һәм дини, һәм дә дүнјәви елмләрн өјрәнмәјн лазым билмишдир. О, «Лејли вә Мәчнун» поемасында оғлуна нәсиһәт едәркән бујурур: «О елми өјрән ки, фајдасы вардыр». Фикрини конкретләшдириб, тибб вә фиғһ елмләрн үзәриндә дајанан сәнәткар пејғәмбәрдән игтибас кәтирәрәк јазыр ки, «елмләрин елми бәдәнләр елми вә динләр елмидир».

Низами нәсиһәт елчр ки, тәбиб вә фәғһ (фиғһ мүтәхәссиси—ислам һүгүгшүнасы) олсан жүксәләрсән, «һа-мынын јанында гијмәтли оларсан. Әсрин икитәрәфли саһиби оларсан, ики әләмин алимн оларсан». Лакин о дөврдә һүгүгшүнаслар арасында сөзү илә әмәли дүз кәлмәјән һијләкәр, тәбибләр арасында исә нашылар варды. Она көрә дә шаир тә'кидлә дејирди: «Јахшы әмәл кәстәрән фәғһ ол, һијлә өјрәдән фәғһ олма. Иса нәфәсли тәбиб ол, адам өлдүрән тәбиб олма».

Низами «Једди көзәл» поемасында оғлуна јаздығы нәсиһәтдә ону даһа артыг дәрәчәдә мәсулијјәтли олмаға, һәрәкәт вә давраһышына чидди фикир вермәјә чағырмагла барабәр дејир: «Сәнәт өјрән, чүнки сәнәткарлығла гапылар ачмағ олар, бағламағ јох». Сәнәтә, жүксәлишә апаран јол исә биликләдир: «Өјрәнмәкдән утанмајан һәр кәс судан дүрр, дашдан лә'л чыхарар. О кәсә ки, билик гисмәт дејил, елм өјрәнмәјн өзүнә ар биләр».

Елм өйрәнмәкдә исте'дад кифајәт дежилдир, бөјүк сә'ј, кәркин чидд-чәһд дә кәрәкдир: «Нә чох исте'дадлы, ләкин тәнбәл адамлар өз тәнбәлликләри нәтичәсиндә сах-сысатан олублар. Нә чох үрәји корлар (күтләр) исә тәһлимин сәјәсиндә једди иглимә газиләр газиси олублар».

Тәрәгги јолунда тә'лим-тәрбијәнин ролуну јүксәк гижмәтләндирән мүтәфәккир фикрини тәшбиллә инандырыр: «Тә'лим көрмүш ев итләринин ағзындан чыханлар јалһыз тә'лимә көрә һалал сәјүләр. Тә'лим-тәрбијә нәтичәсиндә ит белә нәчиблик әлдә едирсә, демәли, адам маләк сәвијјәсинә јүксәлә биләр».

«Бачардығын гәдәр үрәјини биликлә аловландыр»,— дегән шаир Искәндәрин адындан бујурур: «Бизим нәзәримиздә алим гижмәтлидир. Гүнәрпәрвәрликдән (елмә бәләликдән) башга һеч кәс һеч кәсдән үстүн олдуғуну ахтармамалыдыр. Һәр уча рүтбәдән алимин рүтбәси даһа учадыр», һәр бир иш, әмәл елмин көмәји илә јеринә јетирилир: «Елми әмәлин хәзинәдары етдиләр, кәинәтүн (зәмәннин) бүтүн чәтинликләрини һәлл етдиләр».

Низами Кәнчәви Гәдим Јунаныстанда елмин јүксәк инкишафыны Искәндәрин она бөјүк гајғы көстәрмәсинин нәтичәси кими гижмәтләндирмишдир: «Гәрар белә олду ки, шаһын јанында һәр адам биликлә рүтбә тутачаг. О, елмә чох вар-дөвләт сәрф етдији үчүн һамы билијә доғру кетмәјә чалышды. Елмә гижмәт гојан о шаһын билији үзүндән Јунаныстанын сәси биликлә учалды».

Искәндәрин ән јахын адамлары вә мәсләһәтчилләри алимләрдән — философлардан ибарәт иди: «Искәндәр Рум тахтына отурду. Оун дили одлу, димағы мум кими иди. Јүзләрлә философ һамысы (кәлиб) оун тахтынын ајағында сәф вурмушду. Онларын арасында мүхтәлиф елмләрдән аз-чоһ сәһбәт кедирди. Бири тәбиијатдан данышырды, бири илаһијјат мәсәләсиндән дүјүн ачырды, бири ријазиијјатын јалһыны чәкирди, бири хәјәлән һәндәсәдән сәһбәт салырды, бири һәгд сәзә сиккә вурурду, бири һамусдан вә мәкрдән дәм ғылырды. Һәр бири бир елмә фәхр едирди, һәр кәсин өзүнәмәхсус бир әләми варды».

Низами тарихиликдән кәнара чыхыб, мүхтәлиф философлары Искәндәрин әтрафында топламышды: Һермес (Идрис), Фалес, Сократ, Платон, Аристотел, Порфири вә б. Һермес Трисмегист јунанларын һәм Мисир илаһәси Тута, һәм дә Мисир мүдрикләриндән биринә

вердикләри аддыр. Мүдрик Һермес Трисмегистә мәнсуб едилән «Нәфсин мезәммати» трактаты мә'лумдур. «Искәндәрнамә» поемасында «Философларын Һермиси инкар етмәләри вә онларын һәлак олмалары һагғында һекәјәт» елмә, һагг сәзә кәч баханлар үчүн ибрәт дәрси-дир. Бурада мүбаһисәләрдә бөјүк мәһарәт көстәрән Һермесә гаршы чыхан алимләрин инсафсызлығы вә бунун үстүндә чәзә алмалары хәбәр верилир. Гејд етмәк ләзымдыр ки, Низаминин тәсвир-етдији диспут мәчлис XII әсрдә Шәрг өлкәләриндә кениш јайылмыш мәчлисләрдән бирини, Һермес исә Шиһабәддин Сүһрәвәрдинни хатырладыр. «Искәндәрнамә»дә дејилир ки, «Рум философлары арабир өлкәнин һәр јанындан бир јерә топлашар, елм вә мүбаһисә мәчлиси дүзәлдәр, үрәјәјатан, руһу охшајан сөзләр данышардылар. Дәлили күчлү олан кәс мүбаһисәләрдә сәрвәрләрин башчысы сәјүларды. О мүбаһисә мәчлисиндә итиһағыллы Һермесин һәгигәти дејүн фикирләри көзәл, һәр кәсин гаршысына гојдуғу дәлиллә сөзләри тутарлы иди. Руһи сирләрдән чоһ данышдығындан јунанларын она пахыллығы тутурду. Јетмиш нәфәр бир јерә топлашыб, ону инкар етмәк үчүн мәчлис дүзәлтди. Сөзү бир јерә гојдулар: «О нә деса биз разылашмајаг, данышығы нә гәдәр көзәл олса да, гулаг асмајаг, инкар етмәклә ону әсәбиләшдирәк». Инкарла сөзү габага апармаг олмас. Онлар бир-бири илә белә шәрт кәсдиләр ки, Һермес мә'дәндән көвһәр чыхаранда оун дәрјасыны буландырсынлар, хәзинәданына торпаг төксүнләр, доғру дедикләрини гулаг ардына вурсунлар, ону инкар едәнә гулаг асынлар. Һермес сөз демәјә башлајанда илаһи билијин гапысыны ачды. Һәр дедијинә бир дәлил кәтирди, көзләрдә вә үрәкләрдә нур кими јер тапан бир дәлил. Оун сөзләрини бәјәнмәјиб, јалһыз уча сәслә инкар етдикләрини көрдүклә икинчи дәфә о, јени бир хәзинә ачды, фикрини башга чүр әсәсләндирди. Елә ајдын вә үрәјәјатан тәрздә бәјән етди ки, һәинки үрәкдә, һәтта, дашда да јер тапды. Јенә дә о сөзүндә тәсир күчү көрмәди. Ораја топлашанлар ону да инкар етдиләр. Үчүнчү дәфә чәтин мәсәләләри һәлл едән мүһакимәси илә бир һәгигәти ашкара чыхартды. Үрәји охшајан мүвафиг-сөзләрлә онлара узун бир мәсәләдән данышды. Чалдығы белә зыңгыровун сәсинә гулаг асмаг үчүн һеч кәс башыны да галдырмады. Натиг өз дедикләриндән ачиз олду. Оун дили тутулду, боғазы гуруду. Аңлады ки, онлар ағылсызлыг учундан илаһи дәлилә

гаршы чыхырлар. Неч кэсдэ һәрәкәтдән эсэр-аламәт тапмадыгда јериндән галхды вә мүсаһибләриндән үз дөндәрди. Онлара уча сәслә деди: «Еһеј, гијәмәтә гөдәр һеч бириниз јериниздән тәрпәнмәјәсиниз!» Елә о анда јетмиш адам јордуғу јердәчә донуб галды вә сојуду. Дүз пәрдәдә әјри ојнадығлары үчүн бу дүнијадан өз көчләрини сүрдүләр.

«Искәндәр бу һадисәдән хәбәр тутанда улдуз кими о мәчлисә шығды. О мүшк гохулу сәрв мешәсиндән анчаг бир сәрв тәзә-тәр галмыш, јетмиши гурумушду».

Ишрағилик фәлсәфәсинин баниси Шиһабәддин Шәһ-ја Сүһрәвәрдини дә диспут мәчлисәләриндән бириндә беләчә, һермис кими инкар етмишләр. Шәһәр һакими философун дәрин мүһакимәләринә, парлаг зәкасына һејран галыр, тагдир едир, мәғлуб олмуш алимләр исе ону азадфикирлиликлә тәгсирләндириб, гәтлинә фәрман верирләр. 1191-чи илдә һәләбдә баш вермиш бу һадисәнин хәбәри бүтүн мүсәлман Шәрги өлкәләринә јайылдығы кими, шүбһәсиз, Көнчәдә дә кәлиб чатмыш оларды. Балкә дә һәмнин вахтдан 7—8 ил сонра гәләмә алынған «Искәндәрнамә» поемасындакы һекајәт Шиһабәддин Сүһрәвәрди һүнәринин тәрәннүмү иди. Низами «һәғигәти ешитмәмәк үчүн гулағыны тыхажан дәстәнин һамысынын ағлыны итирмәси учбатындан өлдүјүнү» е'лан едир. Мә'лумдур ки, Шиһабәддин Сүһрәвәрдинин гәсдинә дуранлар да аз сонра чәзаланырлар, һагг галиб кәлир.

Ағлын чәһаләт үзәриндә тәнтәнәсинә мөһкәм инанған Низами јазыр: «Дәлили күчлү олан һәр бир бәјаны динләмәмәк бәдбәхтликдир. Тачын зирвәсиндә јерләшән дүррү јерә атмаг ағылсызлыг олар. Һүнәрдән үз чевирмәк һеч дә һүнәр дејил, лалә рәнкли ипәји чырыб хашәјә үз тутмаг да. Һүнәрли адамла јахшы рәфтар етсән, өз һүнәрини ашкар етмиш оларсан».

Өзүнүн јүксәк идрак габилијјәти илә башга чанлылардан сечилән инсан бүтүн варлыглар һаггында мүһакимә јүрүтмәк имканына маликдир: «Тәбиәтләрин јоргулдуғу мајадан бизнм үчүн башга вараг јазыблар ки, диггәтлә бахаг, сирри ахтараг, ишин тел учуну тапаг, јери дә, көјү дә керәк, бирәр-бирәр буну да, ону да арашдыраг. (Биләк ки), бу иш, бу һикмәт нә үчүндүр. О кимдир, онун ишинин јарадычысы кимдир?».

Орта әсрләрин идеолокијасына ујғун олараг Низаминин әсәрләриндә идрак объекти инсанын өзү, мөвчуд шејләр әләми вә Аллаһдыр. Бүтүн бунлар бир-бириндән

тәһрид едилмиш дејил, мүәјјән мүнасибәтдә, әләғәли шәкилдә нәзәрдән кеңирилмишдир.

Инсанын өзүнү дәрк етмәси мәсәләси һәлә гәдим фәлсәфи фикрин мөвзусу иди. Бу мәсәлә антик јунан философларындан бәзиләрини дәриндән дүшүндүрмүшдү. Орта әсрләрдә мүсәлман Шәргиндә өзүнү дәрк етмәк шүары мистик әһвали-руһијјәли чәрәјанларын нүмајәндәләри арасында кениш јайылмышды.

Инсан өзүнү дәрк етмәклә һәјатда тутдуғу јери, мөвгеји мүәјјәнләшдир, мөвчуд шејләр әләминин идракына гәдәм гојур. Бәди и әдәбијјатда, о чүмләдән поезијада идрак просесинин кедиши тәсвирләрин, тәһкијәләрин мәнтиги ахарында өз әксини тапыр, дүнјанын дәрк едилән олуб-олмасы мүәјјәнләшир. Низами мадди варлыгын, ондакы мүхтәлиф шејләр вә һадисәләрин дүјгулар вә әгл васитәсилә дәрк едилмәси имканы үзәриндә әсәслә дајанмышдыр. Мүтәфәккирин әсәрләриндә кәннатын — көјләр, улдузлар әләминин әсарәнкиз мәнзәрәсинин рәсми, тәбиәтин фәсункар көзәллијинин тәрәннүмү, чанлы, һәјати инсан сурәтләринин вәсфи биләвәситә дүјгуларын, гаврајыш вә тәхәјјүлүн мәһсулудур. Бүтүн сонракы мүһакимәләр, әгли фәалијјәт вә дүшүнчәләр һисси мүшаһидәләрдән әлдә едилмиш биликләр үзәриндә јүксәлир. Низами Кәпчәви чанлы мүшаһидәдән абстракт тәфәккүрә доғру кедән бу јолда тәбиәт вә чәмијјәт һадисәләрини өјрәнмәјә, ачылмамыш сирләрдән баш ачмаға сәј көстәрмишдир. О јазырды: «Һәр шејә нәзәр салсан, онда кизли бир хәзинә вардыр. Чалыш ки, о хәзинәнин ачары поладдан олсун, шүшәдән олмасын».

«Гафил олмаг икидликдән дејилдир, гафиллик диванәлик әләмәтидир», «Ағыл бизи билијә апарыб чыхарыр» — дејән шаир јазырды: «Ја ағлын јолу илә кет вә ишыг тап, ја да онун гапысындан әтәјини узаг тут». Бир сөзлә, ағыл мисилсиз һакимдир.

Низами көстәрир ки, ағлын (дүшүнчәнин) идрак имканы мадди әләмдән кәнара чыхмыр. О, Аллаһа мүрачигәтлә дејир: «Фәләјин һасарыны Сән о гәдәр учалтдын ки, дүшүнчәни онун даһиләндә бәндә салдын. Нилуфәр рәнкли тағы Сән елә јүксәлтдин ки, дүшүнчә ондан јухары галха билмир». Шаир башга јердә бу фикир үзәринә гајыдараг бир даһа јазыр: «Асиманда вә јердә олан сирләр инсан дүшүнчәсинин әндазәсиндәдир. Дүшүнчә өз әндазәсиндән габаға дүшмәк истәрсә, башыны әнда-

зинин сэрһәдиндән кәнара чыхара билмәз, һәр бир сәвијјәә о гәдәр чата биләр ки, о сәвијјәнин сэрһәди сона јетәр. Каинатын һәдди сона чатанда дүшүнчәдә чәһәтләрдән әсәр галмаз».

Аллаһы дәрк етмәјә кәлдикдә, Низаминин фикринчә, бүтүн јаранмышлар буна чан атыр: Аллаһын «паркарынын учундан дүшәнләрин һамысы бизим кими Ону ахтарыр. Сидрдә әјләшәнләр Она тәрәф ганад чалырлар, әршдә кәзәнләр дә Ону гапысыны дөјүрләр».

Аллаһы һисси вә мәнтиги јолла бирбаша дәрк етмәк гејри-мүмкүн сајылыр. Низами бу ишдә ағлын вә вәһмин (хәјалын) ачизлијини дәнә-дәнә гејд етмишир: «Ағыл ахыра гәдәр Сәни тапа билмәз, ағлын нуру Сәни ишыгландыра билмәз. Сәнин варлығын әл чатмајан јердән идрак пејкини һәмишә даша басар», «Ағыл, бүтүн зирәклијинә бахмајараг, Сәнин габағында мат галыб, јериндән тәрпәнә билмәз. Ағыл Сәнин јолуну нечә баша вура биләр? Белә ишин ардынча вәһм (хәјал) нечә кедә биләр? Бизим бәдәнимиздә олан чан (нәфс) субстансијадыр. Ону јерини һарада олдуғуну һеч ким билмир. Сән ки, субстансија дејилсән вә јерин јохдур. Мат (мүтәһәјјир) галмыш вәһм Сәни нечә тапа биләр?».

Шәрг перипатетизминә көрә, Илк сәбәбдән еманасија просесиндә чыхан илк нәтичә әғлдир. Низами кәстәрир ки, мөвчудат мәртәбәсиндә бу Биринчи әгл (әглкүлл-универсал әгл) дә Аллаһы бирбаша дәрк етмәјә гадир дејилдир: «Сән тәрәфә јол тапмыш әглкүлл Сәнин һејбәтиндә Сәнә һеч баха билмир».

Орта әсләрдә Аллаһын дәрк едилмәси дини-мистик тәһлимләрдә вәһј (интуисија) илә бирбаша вә дини-схоластик тәһлимләрдә долајысы јолла мүмкүн сајылыр. Низаминин әсәрләриндә Аллаһы дәрк етмәјин һәр ики формасы кәстәрилмишир, Диндә пејғәмбәр ме'рачы илә әлагәдар олан бирбаша идрак «көрмә» терминин илә верилир. Шаир Аллаһын дәркаһына чатмыш пејғәмбәр һаггында јазырды: «Бу јердә тәгдирәләјингдир ки, дејилә: мүтләг о, Танрыны көрдү вә Танры көрүнмәлидир». Аллаһ гејри-мадди олдуғу үчүн «Ону көрмәјин мөкан вә заманы јохдур, чүнки о, мөкан вә замандан чох узагдыр». Аллаһы «көрәркән» ағыл да, көз дә өз варлығыны итирмиш олур: «Ағыл Ону ахтармаға ајыг галхды. Ону дәрк еднә исә сағыны, солуну билмәди. Көз өз нахышыны (ортаалыгдан) көтүрән заман Ону көрдү. Лакин о вахт (көрдү) ки, гаршысындакы пәрдәни көтүрдү».

Низами бир даһа гејд едир ки, «Мәһәммәд о варлыг чешмәсини башга көзлә дејил, идрак көзләри илә көрдү». Идрак көзү һиссә вә дујғулара гаршы гојулан гәлбин көзүдүр: «Һиссијат јолкәсэнләриндән узаг ол, сәнин јолуну јалныз гәлбин биләр, гәлби таны! Чисминдән азад олуб әршдә учанлар Чәбрайлин шәһпәрини өз гәлбләринә багламышлар».

Аллаһы дәрк етмәк мәгамында «көз, гулаг артыгдыр, онлар заһири пәрдәнин ишчиләридир».

Һисси идрак формасы олан вәһм дә, Низаминин гејд етдији кими, бу ишдә чидд-чәһд кәстәрсә белә ачиздир: «Ајағы јалын вәһм чох јоллар долашды, амма Ону гапысындан әлибош гајытды. О, чох јоллар кетди, Ону маһијјәтини тапмады. (Вәһмин) көзләри чох ахтарды. Она бәнзәрини көрмәди». Аллаһын идракы хәјал үчүн дә әлчатмаздыр: «Фәләкләрин дамында Ону ахтаракән хәјалын идрак ајаггабысы дағылмышдыр». «Ағлын ичә сапына ичә дүзән, ағлын көрән көзләринә ишыг верән» Аллаһы дәрк етмәкдә вәһмин бош илднәси үчүн әгл ортаја чыхыб деди: «Мән вәһми чағырыб әдәбсизлијинә көрә ону тәнбәһ етдим». Лакин ағлын өзү дә, Низамијә көрә, Аллаһы тәсвир етмәклә, бирбаша дәрк едә билмәз. Аллаһы долајысы јолла дәрк етмәк исә инсанын әғллә өзүнү, јахуд мөвчудаты дәрк етмәси васитәсилә мүмкүн сајылыр. Биринчи һалда пејғәмбәр алындан дејилмиш мәшһур бир һәдисдән чыхыш едиллир: «Өзүнү дәрк едән кәс Рәббини дә дәрк едәр». Шаир һәмин һәдислә әлагәдар јазырды: «Аллаһы дәрк ет ки, бәсирәт әһлинин јанында хилгәтин өртүју чох назик олур. Өзүнү дәрк ет ки, мәнәлар јолу илә өзүнү дәрк етсән, Аллаһы да дәрк едәрсән. Сәнин гаршында идрак күзкүсү белә јахын олдуғу һалда она чан атмағын нә үчүндүр? Елә узаг һаггында фикирләшмә. Сән елә бир ишыгсан ки, сәнин шамынын тешти көј сферасыдыр. Ики аләмнин нүмунәси сәндә топланыбдыр».

Бу мәзмун ме'рач едиб, әршин фөвгүнә галхан, Аллаһла бирбаша үнсијјәтдә олан пејғәмбәр симасында өзүнү дәрк етмиш инсан сурәтинин көз өнүндә чаңландырыр. Јер вә көј аләминдән чыхыб, әршин үзәриндә јүксәлән ишығабәнзәр инсанын бу гүдрәти ону јарадаһын гүдрәтинә дәләләт едир: «О, көзүнү (илаһи) көмәји илә бәсирәтләндириб, өзүнү дәрк едәрәк Танрыны дәрк етди». Истәр ме'рач һадисәси, истәрсә дә пејғәмбәр

рин (инсанын) Аллаһы дәрк етмәси процеси мүстәгим мәналы сөзләрлә дежил, рәмзи ибарәләрлә верилир.

«Өзүнү дәрк едән кәс Рәббини дә дәрк едәр» һәдисиндән бүтүн мистик мүтәфәккирләр истифадә етмишләр. Ләкин ону апарыб суфизмә бағламаға вә Низаминин дә тәсәввүфдән тәсирләнмәсини иддә етмәжә һеч бир әсас јохдур, зира һәдисләр вә онларын шәрһләри тәсәввүфдән габаг мејданда иди.

Аллаһы дәрк етмәјин башга бир јолу мөвчудаты дәрк етмәкдир. Шәрг перипатетикләри буна ујгун олараг дејирләр ки, Илк сәбәб өз нәтичәси илә бәлли олур, сәбәбин варлығы нәтичәнин варлығына көрә тәдгиг едилир. Низами сәбәблә нәтичә әвәзинә Халиглә мәхлуғат мүнәсибәтини габул етмишди. О јазырды: «Гаршына һәр һансы бәдни (көзәл) нахыш чыхса, анчаг онун јараданы һаггында дүшүн!» Мејлана чыхмыш бүтүн мөвчудат Аллаһын варлығындан хәбәр верирт. «Једди көзәл»дә Аллаһа мүрачиәтлә дејилир: «Бәсирәт әһли гаршысында Сән ајдысан». Бурада «бәсирәт әһли» аңлајышы илә мистик суфиләр нәзәрлә тутулмур. Мистикләрдән фәргли олараг, шаир көстәрир ки, Аллаһ сурәтчә дејил јаратдығы сурәтләрлә (мөвчуд шәјләр аләми илә) ајдындыр. Бу фикир «Искәндәрнамә» поемасында даһа бариз шәкилдә ифадә едилмишдир: «Һәр јаранмыш, көрмәк имканына малик олана өз јараданыны нишан верирт. Низами «бүтүн јаранмышларда анчаг Сәни көрүрәм, чүнки Сән јарадансан, онлар јаранмышлардыр» дејәркән мөхлуғата әсасән Халиг һаггында фикир јүрүдүр. Мәнтигдә буна илтизам көстәрмәси дејилир: Јазыја көрә јазы јазан барәдә, ләпирә көрә ләпир салан барәдә һөкм верилир. Низаминин чәкдији мисал да бу гәбилдәндир: «Һәр бир сурәт (рәсм) ағлын, зәканын јанында ону чәкән рәсмын варлығына дәләләт едир».

Низами чәкдији бу мисалдан сонра кениш изаһата лүзүм көрмүр: «Елә ки, рәсм рәссамә тапшырылды, сән чәһләд, мән исә мәзәммәтдән хилас олдуғ».

«Аллаһы дәрк етмәјин мејары дәлил вә ја мүгајисәдән башга нә ола биләр? Ағлын мүгајисәси орајадәк ишләјә билир ки, јарадана бир дәлил ашкара чыхсын. Тәфәккүрү бундан ирәлијә кетмәјә гојма, чүнки гаршына ја дағ чыхар, ја да гују». Низами тәфәккүрү мәнһуд, сонлу билдији мадди аләми дәрк етмәклә мәнһудлашдырмышдыр: «Ән јүксәк нөггәдән кечән хәттин истиғамәти керн дөнмәк мејлиндәдир. Тәфәккүр дә сон хәтти-

нә чатарса, керн дөнмәкдән башга чарәси галмаз. Пәркар дәирәни тамамладыгда илк аддымы атдығы нөггә-јә гајыдар».

Бәһмәнјар вә бәзи башга философлар кими, Низами Кәнчәви дә варлығы дәрк етмәјин, фәлсәфи билијин фәдасына эхлаг икејфијјәт бахымындан јанашымышдыр. «Әгл гүрбәтдә мунислир» дејән Бәһмәнјар әгли ән бөјүк варидаг һесаб едир, бүтүн сәрвәтләрлә мүгајисәдә она үстүнлүк верирди, чүнки «сәрвәт горунур, әгл исә (инсаны) горуюр». Низами дә бәлә дүшүнүрдү: «Достлуға лајиг јалныз ағылдыр, ағлын варса, һәр шәјин вардыр. Ағлын гәдрини билмәјән адамдан дад-фәрјад! О, сурәтчә адамдыр, тәбиәтчә див». Еләчә дә, ағыл «јығылыб галанда әзијјәт вә горхуја сәбәб олан гызылдан гүмәтлидир», «Сәнин көзүн гызылдан нурланыр, бу исә пис шәјдир. Дүнијада көзә ишыг верән ағылдыр».

Бәһмәнјарын фикринчә, «әгли һәззләр дәрдин тәғиб етмәдији шәфадыр, хәстәлијин јахын дүшмәдији сағламлыгыдыр». Низами дә ағлы, билији бәләчә гүмәтләндирмишдир: «Хәстәликдән бәдән биликлә гуртарар», «Дөврүн һадисәләринин өһдәсиндән билликлә кәлмәк олар».

Бәһмәнјар јазырды: «Сәнә нараһатлығ үз верликдә кәдәри әзмлә боғ, чыхыш јолу тапмағ вә хилас олмағ үчүн әгли сәфәрбәр ет». «Баш вермиш ишә көрә гүссәләнмә, ону арадан галдырмаға, дәф етмәжә чалыш...». Бу никбин руһ Низаминин поезијасына даһа артыг дәрәчәдә хасдыр: «Чарә ахтармагдан үмидини кәсмә. Дәнин көјәрмәси тәәччүблү дејил. һеч бир үмид етмәдијин иш үмидини доғрулда биләр. үмидсизликдә бөјүк үмид вар, гара кечәнин сону ағ сәһәр олар». Шаир тәкрарән «Һәр кечәния ахыры сүбһдүр» демәклә һәјата фәал мүнасибәтдә олмушду: «Сағын, дөзүмдә сусталмајасан, көвһәри аста ахтармағ олар. Тәдбирсиз олма, тәдбирсиз киши ајагсыз һашарат кими сүрүнмәли олар».

Беләликлә, Низами Кәнчәвинин фәлсәфи дүшүнчәләри — Аллаһ вә мөвчудат, инсан вә чәмијјәт, елм вә һдрак һаггында мүһакимәләри өз парлағ мәзмуну вә мүһүм елми дәјәри етибарилә дөврүн зәнкин идеолокијасы сәвијјәсиндә иди. Мүтәфәккир шаирин јијәләндији дәрин елми-фәлсәфи фикирләр онун јаралычылығында бәдни тәфәккүрү фөвгәләдә камиллик һәддинә јүксәлтмиш, бөјүк идеалларла долу мисилсиз сәнәт инчиләри јаратмасыны тәмин етмишди.

Низами Көнчөвинин зэнкин ирси үмүмү Азербайжан мәдәнијјәтинин, о сырадан Азербайжан фәлсәфәсинин мүһүм тәркиб һиссәсини тәшкил едир вә һәмин зәминдә арашдырылмалыдыр. Лакин З. Гулузадәнин «Шәрг мәдәнијјәти тарихинин нәзәри проблемләри вә низамишүнаслыг» китабында идеоложи зәминә—чәрәјанлара вә онларын проблемләринә даир мүддәалар әсассыз вә долашыгдыр, мүтәфәккирин ирсинин тәдгиги үчүн һеч бир әһәмијјәт дашымыр. З. Гулузадә «тарихән бид'әтчи чәрәјанларын фәлсәфәси перипатетизмин фәлсәфәси илә тамамилә мүрәккәб вә зидд мүнәсибәтләрдәдир» демәклә бу ики аңлајышы гаршы-гаршыја гојур. Әлиндә, ортодоксал ислам идеологларынын һүчүмларына ән чох мәруз галан, даһа артыг дәрәчәдә бид'әтчи олан чәрәјан Шәрг перипатетизми иди. Бу бахымдан «бид'әтчи чәрәјанларын фәлсәфәси», «перипатетизмин фәлсәфәси» кими бөлкү (тәснифат) мәнасыздыр, биринчи аңлајыш мәнтиги олараг икинчини дә әһәтә едир.

З. Гулузадә азыхантропун (ән гәдим даш дөврү адамынын) дүнјакөрүшүнү (?) өјрәнмәји, мүхтәлиф динләрә хүсуси диггәт јетирмәји вә с. лазым билир. Сонра о, јазыр: «Биз Азербайжан этносунун — Азербайжан халгыны тәшкил едән тајфаларын вә гөвмләрин дүнјакөрүшү тәсәввүрларинин инкишаф мәнзәрәсини көстәрмәк вәзифәсини гашыја гојмуруг». (сәһ. 77). З. Гулузадәнин «Халгымызын этногенези» мәгаләсини охујанда адам дүшүнүр ки, нә јахшы, о, белә бир вәзифәни гаршыја гојмамышдыр. Һәмин мәгаләдә дејилди: «Бу вахта гәдәр этногенетик просесләрдә динин мүһүм, бәзи һалларда һәлледичи ролуна лазыми фикир верилмәјиб ки, бу да этногенетик просесләр һагда там елми тәсәввүр јаранмасына манәә төрәдир. Бу манәә кәләчәк тәдгигатларда арадан галдырылмалыдыр. (Мәлумдур ки, орта әсрләрдә динин дәјишмәси, адәтән этносун дәјишмәсинә сәбәб олурду. Мәс.: Загафгазијада Исламы гәбул едән этнослар кәләчәкдә — түрк, христианлыгын монофизит тәмајүлүнә мәнсуб оланлар — ермәни, диофизит тәмајүлүнә мәнсуб оланлар исә — күрчү этносларыны тәшкил етдиләр...»).

Биринчи, Загафгазијада исламы гәбул едән этнослар түрк этносуну тәшкил етмишдирсә, а) бурада исламын тә'сир күчү нәдәдир? Әкәр әрәб дилиндә олан Гур'ан тә'сир көстәрмишдирсә, онда әввәлки этнос дәјишиб әрәб этносу олмалыјды, түрк этносу јох! б) Загафгазијада исламдан габаг бир чох этнослар варды. Нијә онлар исламы гәбул едәндән сонра түрк этносуна чеврилмәдиләр?

Икинчи, бу гајда үзрә а) ермәниләр вә күрчүләр исламы гәбул етсәјмишләр, түрк, б) исламы гәбул етмиш этнослар христианлыгга галсајымышлар, ја ермәни (монофизит), ја да күрчү (диофизит) олардылармы?

Бу суаллар барәдә дүшүнмәјән З. Гулузадә гәти һөкм верир: «Сијаси сәбәбләрә көрә динләрини дәјишәниләр тезиклә (!) етник ассимилијасијаја уғрајырдылар».

Низами ирсинин тәдгигиндән габаг Шәрг, о чүмләдән Азербайжан Ренессансы мәсәләсиндән бәһс едән З. Гулузадә Шәрг Ренессансынын «адекват елми тәрифи, јә'ни чинс әләмәти (?) вә нөв фәргләри (?) һәләлик верилмәмишдир» дејиб, бу барәдә кениш сөһбәт ачса да һәмин «чинс әләмәти» вә «нөв фәргләрини» өзү дә көстәрә билмәмишдир.

Әлиндә, Ренессанс тарихән Гәрбә мәхсус бир һадисәдир. О, Авропа өлкәләринин мәдәнијјәт тарихиндә орта әсрләр мәдәнијјәтиндән јени дөвр мәдәнијјәтинә кечид дөврүнә аиддир. Бу да феодализмдин дағылмасы вә еркән буржуазија чәмијјәтинин бәргәрар олмасы (XV—XVII әсрин әввәли) илә әлағәләндирилди.

Һәмин мәдәни һадисәни илк дәфә Исвеч шәргшүнасы Адам Метс (1869—1917) «Мүсәлман Ренессансы» («Die Ben Allance des Islams — һәрфән: «Исламын Ренессансы») китабында Шәргә дә аид етмишдир.

Академик И. Ј. Крачковски «Исламын Ренессансы» ифадәсини «долашыг адландырма» сәјмишды. Бәзи әләһиддә һаллар, мәгамлар нәзәрә алынмазса Шәрг өлкәләриндә орта әсрләрдә фәлсәфә, елм, адәбијјат вә инчәсантдә идеја зәнкинлији Ренессанс дөврүндәкиндән зијадә олмушду*.

* Бу барәдә бах: Закир Мәммадов. Ренессанс Гәрбә вә Шәргә нисбәтдә, «Әдәбијјат гәзети», 21. VI. 96; јенә онун. Ренессанс фәлсәфәси вә аверронизм (азәрбайчанча вә русча). «Күнај» гәзети, 14. II. 99; јенә онун. Дәрсликдә «Азәрбайжан Интибаһ мәдәнијјәти» фәсли һансы мәлуматы верир?. «Азәрбайжан мүаллими» гәзети, 22—28. IV. 99.

Фәлсәфә елмләри доктору Закир Мәммәдов отуз илдән чохдур ки, орта эср Азәрбајчан пешәкар философларынн зәнкин ирсини үзә чыхарыб, онларын тәлимләрини вә мәнсуб олдуғлары идеоложи чәрәжанлары тәдгиг едир. Классик әдиб вә шаирларин дө жарадычылығыны фәлсәфи фикрин тәркиб һиссәси кими көтүрән тәдгигатчы Низами Кәнчәви илә хүсуси марагланмышдыр: Республикада кечирилмиш Низами конфрансларында «Низами епохасында идеоложи мүнһит вә «Лејли вә Мәчнун» поемасынын елми-фәлсәфи сәчијјәси» (1989), «Дөврүн идеоложи чәрәжанларына Низаминин мүнәсибәти» (1991) вә б. мөвзуларда мәрузәләр етмиш, мәтбуат сәһифәләриндә «Низами әдәби оғурлуға гаршы» («Елм» гәзети, 3. XI. 90), «Низами ирсинин тәдгиги, јохса тәһрифи?» («Һәгигәт» гәзети, 6. VII. 91), «Низаминин сүфизмә вә исмаилизмә мүнәсибәти» («Азәрбајчан мүәллими» гәзети, 31. VII. 91), «Низами Кәнчәви варлыг һаггында», «Низами Кәнчәви идрәк һаггында» («Далға» гәзети, 4. VIII. 91 вә 15. X. 91) вә б. мәгаләләр дәрч етдирмиш, «Азәрбајчан фәлсәфәси тарихи» (1994) китабында Низамијә хүсуси бөлмә ајырмышдыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, 3. Мәммәдовун «Низами ирсинин тәдгиги, јохса тәһрифи?» адлы мәгаләсиндә 3. Гулузадәнин «Шәрг мәдәнијјәти тарихинин нәзәри проблемләри вә низамишүнәслиг» (рус дилиндә, 1987) китабы нәзәрән кечириләрәк, Низамини бид'әтчи чәрәжанлара гошмагла ону пантеист едиб динә гаршы гојмаг, антиортодоксал көстәрмәјә чалышмаг чәһди тәнгид едилди. 3. Гулузадә јаздығы чавабада («Һәгигәт» гәзети, 10. IX 91). Һәмин мәгаләдәки тәнгиди ја тәкзиб, ја да тәгдир етмәк әвәзинә ону «сахта информәсија» адландырыб тәһриф етмишдир. Шәхси гәрәзи гәзет сәһифәләринә кәтирмәк мәгаләјә верилән сәрләвһә («Охучуја һөрмәт намина») илә бир араја сығмыр: 3. Мәммәдовун фәлсәфә елмләри доктору алимлиқ дәрәчәси алмағыны Али Аттестәсија Комиссијасынын кеч тәсдиг етмәсини вә буна байс 3. Гулузадәнин дејичилик әризәси олмасыны тәшәххүслә билдирмәјин мәтләбә нә дәхли?

Јери кәлмишкән гејд едим ки, 3. Мәммәдов елми дәрәчәсинә көрә дејил, Азәрбајчан, үмумијјәтлә, Шәрг фәлсәфәси тарихинин тәдгигиндә мисилсиз хидмәтләринә көрә таныыр. Онун тәдгигатына гәдәр елә һесаб едирдиләр ки, орта эсрләрдә Азәрбајчанда пешәкар философлар јашамамышлар, Бәһмәјар истиснадыр. Дунјашөһрәтли философларымызы үзә чыхарыб халғымыза таныдан 3. Мәммәдов сүбута јетирмишдир ки, орта эсрләрдә Гәрб өлкәләриндә — христиан аләминдә јалныз дини фәлсәфә јайылдығы һалда мүсәлман Шәргиндә үстәлик елми-фәлсәфи тәлимләр дә мөвчуд олмушдур.

3. Мәммәдовун тәнгидиндә вә 3. Гулузадәнин она чавабында сөһбәт Низаминдән кедир. Шаирин дунјакөрүшүнү дүзкүн гијмәтләндирмәк үчүн илк нөвбәдә тәдгигатда јол верилмиш тәһрифләри арадан галдырмаг лазымдыр.

3. Мәммәдовун мәгаләсиндә Низами ирси илә 3. Гулузадәнин мүддәаларынн мугәјисәси заманы ортаја чыхан зиддијјәтләрин дүзкүн көстәрилмәси, һәм тәрчүмәләрдә, һәм дә јозумларда бурахылмыш чидди гүсурларын дәгиг мүәјјәнләширилмәси разылыг һисси доғурур. Гулузадәнин чавабында исә бир мүддәә белә тәкзиб едилә билмир.

3. Гулузадә өз китабында јазмышдыр: «Тарихән бид'әтчи чәрәжанларын фәлсәфәси перипатетизмин фәлсәфәси илә тамамилә мүрәккәб вә зидд мүнәсибәтләрдәдир». Мүәллиф чаваб мәгаләсиндә бу һөкмә әл кәздириб «тамамилә» сөзүнү ихтисара салыр, «мүнәсибәтләрдәдир» сөзүнү тәкдә верир, гәтилик азалса да фикир дәјишмир. Әкәр «бид'әтчи чәрәжанларын фәлсәфәси» «перипатетизмин фәлсәфәси» илә зидд мүнәсибәтдә олсајды, бу чүр мәнтиги бөлкү мүмкүн иди. Јакин 3. Мәммәдов һәмин анлајышларын мәзмунуна әсасән гејд едир ки, онлар зидд јох, табелик мүнәсибәтиндәдир: перипатетизм өзү бид'әтчи чәрәјандыр. «Бид'әтчи чәрәјанларын фәлсәфәси» анлајышы «перипатетизмин фәлсәфәси» анлајышыны тамамилә әһәтә етдији үчүн 3. Гулузадәнин апардығы бөлкү (тәснифат) мәнасыздыр. Мәнтиги бахымдан бу, ајдын бир мәсәләдир.

Мәгаләдә дејилир: «3. Мәммәдовун фикринчә, китабын биринчи бөлмәси икинчи бөлмәјә табә дејил. Бурада, јә'ни биринчи бөлмәдә, XIII—XIV эсрләрдән дә сөһбәт кедир».

«Сказала, что отныне стала я им, он мной
Сказал я с любовью: о прекрасная, стань другом Низами».

3. Мәммәдовун жазысында белә фикир јохдур, бу, 3. Гулузадәнин ујдурмасыдыр. 3. Мәммәдов јазыр: «Шәргин орта әср бид'әтләр фәлсәфәсинин өјрәнилмәси мәсәләсинә даир вә суфизмин фәлсәфәси проблеми» параграфында тәдгигат әсәрләринә истинадән XIII—XIV әсрләрә даир сәтһи мә'лумат верилир, долашыг мүбаһисәләр апарылыр. Һалбуки Низами ирсинин өјрәнилмәси үчүн бир зәмин кими һәммин дөврүн јох, ондан габагы дөврүн нәзәри проблемләри арашдырылмалы иди».

3. Гулузадә һәммин параграфда «сәтһи мә'лумат», «долашыг мүбаһисәләр» олдасына е'тираз етмәјәрәк, XIII—XVI әсрләр әвәзинә XIII—XIV әсрләр жазылмасыны ирад тутур. Тәнгиддә XII әсрдән сонракы дөврә кечиб кәлмәк лүзүмсуз сајылырса, бу, XVI әсрә даһа артыг дәрәчәдә анддир.

3. Гулузадә этногенетик просесләр һаггында әчаиб мүлаһизәләр сөјләјир, орта әсрләрдә Загафгазијада дини дәјишмәси илә һансы этносларына дәјишиб түрк, ермәни вә күрчү этносларыны тәшкил етмәләрини дејир. 3. Гулузадә бу барәдә тәнгиди тамамилә чавабсыз бурахыб, 3. Мәммәдовун адындан ујдурдуғу бир суалла баш гатыр: «Азәрбајчанда ислам динини гәбул едән түркләр нијә әрбләшмәдиләр?». Онун бу гурашдырдығы суала вердији чаваб да мә'насыз вә долашыгдыр.

3. Гулузадә китабда бә'зи ситатларын, даһа доғрусу, Низаминин мисраларынын тәрчүмәсиндә сәһвә јол вердијини бојнуна алыр. Лакин о, јерсиз иддиә едир ки, бу, шаирин дүнјакөрүшүнүн тәһрифинә куја сәбәб олмур. 3. Гулузадә Низаминин адындан әкәр Аллаһа

«Сәнин варлығын мөвчудатин әкәрларыдыр,
Сән башгаларынын, башгалары Сәнин бәнзәриндир»—

дејиб, пантеист нәтичә чыхарырса, о, һәмни бејтин бу фикрә зидд дүрүст тәрчүмәсини:

«Сәнин варлығын гоһумлуғ әләгәләринин образы дејилдир
(«Сән доғмамьсан вә доғуламьсан»— А Шүкүров),
Сән һеч кәсә, һеч кәс Сәнә бәнзәмир»

биләндә Низаминин пантеизмә зидд мөвгә тутдуғуну е'тираф етмәлидир.

3. Гулузадә

«Мәһаббәтлә дедим: еј нәзәнин, Низами илә үнсәјјәт сахла,
Деди ки, бундан сонра мән онунку оларам, о мәнимки»

бејтиндә мисраларын јерини дәјишиб

шәклиндә сәһв тәрчүмәдән диггәти јайындырараг, бурада пантеизм көрмәси иддиасындан әл чәкмир. Тамамилә ајдындыр ки, шаир нәзәниндән онунла үнсәјјәт сахламағы диләјир, өзүнүн она вә әксинә чеврилмәсини јох. 3. Гулузадәнин тәсәввүр етдији пантеизм бахымындан јанашылса көрәсән, Аллаһы тәмсил едән кимдир: шаир, јохса нәзәнин?

3. Гулузадә Фәхријјәдән кәтирдји һәм фарсча, һәм дә русча сәтрләрин (мисраларын) өз китабында чап заманы чарпашыг басылмасыны сөјләсә дә онларын пантеист чаларда верилдијини јенә дә әсәссыз иддиә едир. О, тәрчүмә гүсүрларынын јаратдығы чидди тәһрифләрә е'тинәсыз галараг Р. Әлијевин тәрчүмәсинә дә, онунла бағлы ајдын шәрһә дә көз јумур. 3. Гулузадә Низаминин пантеист әһвали-руһијјә зидд мисраларына мәһәл гојмадан вә 3. Мәммәдовун тәнгидинә чаваб вермәдән өз китабыны охумағы охучуларә тәклиф едир.

3. Гулузадә «3. Мәммәдов Низами фәлсәфи ирсинин суфизм вә исламизмлә әләгәси үзәриндә кеннш дајанмамағы бизә ирад тутур» јазмагла мөвчуд фактын тәрсини дејир: Әслиндә, 3. Мәммәдов «кеннш дајанмамағы» дејил, әксинә, «кеннш дајанмамағы» ирад тутмушдур.

Исмаилизмә нифрәтини ачыг билдирән Низамини һеч бир әсас олмадан исмаилизм тәрәфдары адландырмаг тәһрифдән даһа чоһ тәһгирдир. Шаир суфизмә дә рәғбәт бәсләмәмишдир. 3. Мәммәдов Низаминин әсәрләрини суфизмә даир мәнбәләрә тутушдурдуғда үгүнүлүг јох, бунун әксиннш ашкара чыхдығыны конкрет мисалларла көстәрмиш, «Низаминин дүнјакөрүшүнүн формалашмасына суфи фәлсәфәсинин мүһүм тә'сирин» олдасы фикрини тәкзиб етмишдир.

Чәваб мәгаләсиндә 3. Гулузадә Низами дүнјакөрүшүнүн формалашмасына суфизм фәлсәфәсинин чоһ мүһүм рол ојнадығыны тәкярламагла барабәр әввалки мөвгәјинә зидд кедиб билдирир ки, куја «китабда Низами суфизм фәлсәфәсинин тәмсилчиси кими верилмир». Бүтүн китаб боју Низамини пантеист көстәрмәјә чалышан 3. Гулузадә јохса инди суфизмин фәлсәфәсинин пантеизмдән кәнар етмәк истәјир? Ахы о өзү јазырды ки, «без пантеистической философии нет фило-

софин суфинской». Ишдир, о бу һөкмүнә дә әл кәздириб, «суфизм фәлсәфәси» ифадәсиндәки «фәлсәфә» сөзүнү ихтисара салараг «китабда Низами суфизмин тәмсилчиси кими верилмир» дејәрсә; онда «Низами инсанлары суфи камиллији јолу илә кетмәјә чағырыр»: «Низами «суфизмин анлајышлары вә образлары илә дүшүнүр»; «Низами Мәчнунда бөјүк суфи образы јаратмышдыр» вә и. а. ирәли сүрдүјү һөкмләрин јалан олдуғуну етираф етмәлидир.

3. Гулузада бир тәрәфдән дејир ки, «Низами фәлсәфи ирси һеч бир чәрәјан (о чүмләдән суфизм— А. Ш.) вә «кизм»лә бағланмыр, диңкәр тәрәфдән охучуларын вә 3. Мәммәдовун нәзәринә чатдырыр ки, «Низами ирсинин суфизмлә әлагәси (бағлылығы—А. Ш.) дүнја низамишүнәслығында вәтәндашлыг (?) һүгугу газаныб вә 3. Гулузадәнин ичады дејил». Мәнә елә кәлир ки, мұбаһисә јериндә белә зиддијјәтә «совет елминдә бир сыра кәмсавад вә «ләббејк» дејән тәдгигатчылар» да јол вермәзди.

Идеоложи чәрәјанлар, о чүмләдән суфизм һаггында дүзкүн фикир сөјләмәк үчүн мәнбәләри билмәк лазымдыр. Белә олмадыгда әчаиб мұлаһизәләр мејдана чыхыр. Мәсәлән, 3. Гулузада јазыр ки, «пантеизми итирмиш суфизм артыг суфизм адлана билмәз» (3. Кулизаде. Мироззрение Касими Анвара, 1976, с. 26).

Демәли, VIII әсрдән бәри јашамыш минләрлә суфиләри пантеист философ сәјмәлијыг. 3. Мәммәдов бу мұлаһизәни гәбул етмәдији үчүн 3. Гулузада һарај. сәһ. сәһ. ки, «бурада Шәрг мәһнәви мэдәнијјәти тәһриф едилр вә башга реңионларын мэдәнијјәти илә мұгајисәдә чылызлашдырылыр».

Бүтүн суфиләри учдантутма пантеист философ адландырмаг нә мәнтигә сығыр, нә дә керчәклијә ујғун кәлир. Суфизмин фәлсәфәси мұәјјән бир дөврдә тәшәккүл тапыбдыр, онун конкрет нұмајәндәләри вар. И. П. Петрушевски, М. Р. Рәчәбов вә б. тәдгигатчылар кәстәрмишләр ки, суфизмин пантеист фәлсәфәсини XII әсрин сонунда Ибн Әрәби (1165—1240) јаратмышдыр. О вахта гәдәр суфизмдә пантеизм јох, јалныз пантеист әһвали-руһијјә мөвчуд олмушду.

3. Мәммәдов Ејнәлгүззат Мијанәчинин (1099—1131) јарадычылығыны кечмиш Иттифаг фәлсәфи әдәбијјатында илк дәфә арашдырыб мұәјјән етмишдир ки, суфизмин мүкәммәл пантеист фәлсәфәсини Ибн Әрәбидән ја-

рым әср әввәл мәһз бу бөјүк Азәрбајчан суфи философу ишләјиб һазырламышдыр. Оун фәлсәфәсинин XII әсрдән сонра суфизм чәрәјанына нүфуз етдијини исләјән 3. Мәммәдов јазыр: «Пантеизм бир тәлим кими XII әсрдә јайылмамышды. Ејнәлгүззат Мијанәчинин вә Ибн Әрәбинин пантеист тәлимләри фәлсәфи фикирдә XII әсрдән сонра әкс-сада доғурмушдыр».

Беләликлә, суфизм вә исмаилизм хәтти илә Низамини пантеист етмәјә чалышан 3. Гулузадәни әсәссыз сәјмагда 3. Мәммәдов там һағлыдыр. Шаири мұтәрәғги кәстәрмәк үчүн ону бид'әтчи, антиортодоксал үмүнијјәтлә ислама мұхалиф гәләмә вермәк чәһдинә еһтијач јохдур. Тәнгидә чаваб тапа билмәјиб, ону тәһриф етмәк вәзијјәтдән чыхыш јолу дејил, охучуја һөрмәтсизликдир. Белә мәсәләјә биканә галмаг олмаз, сөһбәт Низамидән кедир. (Ағажар Шүкүров. Сөһбәт Низамидән кедир. «Ики саһил» гәзети, 11. VI. 92).

3. Мәммәдов Низами Кәнчәвинин идејаларыны пешәкәр философларын елми-фәлсәфи фикирләри зәмининдә арашдырдығы үчүн объектив мөвгә тутмушдыр. Елми-фәлсәфи ирси Низаминин идеја мәнбәји кими гүјмәтләндирән профессор Малик Маһмудов һәлә о заман 3. Мәммәдовун «Азәрбајчанда XI—XII әсрләрдә фәлсәфи фикир» («Елм», 1978) монографијасы һаггында јаздығы рәјдә гејд едилди: «Даһи Низаминин идејалар алами, онун фәлсәфи дүшүнчәләр дүнјасы бу монографијаны охудугча даһа да әлванлашыр, бүллурлашыр вә бизим үчүн даһа доғма көрүнүр. Охучуда белә бир дәрри инам јараныр ки, бөјүк шаирдә фәлсәфи ахтарышлара күчлү мејл өз-өзлүјүнә јаранмамыш, мұтәфәккир һәмвәтәнләринин һәјат вә чәмијјәт бәрәсиндәки дәрри мұһакимәләри илә сых әләгәдә мејдана кәлмишдир» (М. Маһмудов. Низами эпохасынын идејалар алами. «Азәрбајчан мұәллими» гәзети, 6. IV. 79).

3. Мәммәдовун «Низаминин фәлсәфи дүшүнчәләри» китабы бу баһымдан даһи шаирин јарадычылығынын фәлсәфи аспектини дүзкүн ишығландырыр, онун дүнјакөрүшү һаггында дејилмиш јанлыш мүддәалары арадан галдырыр.

АҒАҖАР ШҮКҮРОВ
фәлсәфә елмләри доктору, профессор.

МҮНДӘРИЧАТ

<i>Бир нечә сөз</i>	3
Азәрбајҗанда XII әсрдә ичтиман-сияси вәзијјәт вә идеоложи мүнит	5
Низаминин һәјаты вә јарадычылығы	19
Аллаһ вә мөвчудат һаггында	27
Инсан вә чәмијјәт һаггында	44
Елм вә идрак һаггында	65
<i>Муәллифдән</i>	74
<i>Редактордан</i>	76

Zakir Cabbar oğlu Məmmədov

**NİZAMININ FƏLSƏFİ
DUŞUNCƏLƏRİ**

Р.-НП Мәркәзинин директору
ШИРИНДИЛ АЛЫШАНЛЫ

Баш редактору
ТЕЙМУР КӘРИМЛИ

Мәтбәәнин директору
ӘҺМӘД МӘММӘДОВ

Нәшријат редактору
Гәриб Гараны

Техники редактору
Тарик Агајев

Рәссама
Виктор Устинов

Корректору
Меһрибан Гасымова

Җығылмаға верилмиш 01.03.2000. Чапа имзаланмыш 05.05.2000.
Кағыз форматы 84×108¹/₃₂. Мәтбәә кағызы № 2. Шрифти әдәби гар-
нитур. Јүксәк чап үсулу. Физ. чап вәр. 5,25. Шәрти чап вәрәги 4,2.
Рәнкли шәрти ч/в. 5,0 һес.-нәшријат вәрәги 5,3. Тиражы 200. Си-
фариш 8. Гијмәти мүғавилә илә.

«Елм» нәшријаты
370143, Бақы-143, Һүсеји Чавид проспекти, 31. Академија шәһәрчији.
Әсас бина.
Азәрбајҗан ЕА «Елм» Р.-НП Мәркәзинин мәтбәәси, Бақы, Һүсеји
Чавид проспекти, 31.

103(2A)
M52
